

Tijdschrift voor Gregoriaans

BENEDICITE DOMI

num omnes ange-licus poten-tes vir-
tu-tes qui fa-ci-tis uer-bum eius ad au-di-en-
dam uocem ser-mo-num eius in ecclesia

Benedic anima mea dño omnia in te

ra mea nomini sanc-to eius. **Bene** dico domi

nam omnes ange-licus poten-tes vir-
tu-tes qui fa-ci-tis uer-bum eius

Bene dic anima mea domino

omnia in te ra mea nomini

sanc-to eius

Ans. **Confite**

bor tibi domine in toto cor-de meo & in conspec-tu

an-gelo-rum

Engelen

TIJDSCHRIFT VOOR GREGORIAANS

Jaargang 20, nummer 3, augustus 1995

Verschijnt driemaandelijks

Redactie:

Marie-Louise Egbers, Ike de Loos, Martien Verzijl, Theo de Wit.

Redactie-adres: Catharinastraat 81, 4811 XG Breda
tel. (076) 22 14 58

Secretariaat: Torenhoekstraat 14, 5056 AN Berkel-Enschot
tel. (013) 33 10 94

Abonnement: fl. 30,-- per jaar, over te maken op girorekeningnummer 39586 of bankrekeningnummer 42.06.65.323 t.n.v. Stichting Amici Cantus Gregoriani te Geldrop.

Voor België: ABN-AMRO Hasselt 720-5202086-85: Bfrs 550.

Druk: Drukkerij Van Stiphout B.V. - Helmond. Losse nummers (ook van oude jaargangen): fl. 9,-- per stuk. Themanummers: fl. 12,50.

Kopij voor de volgende aflevering: 15 september 1995.

De **Stichting Amici Cantus Gregoriani** is een kring van mensen, die zich verbonden weten met het gregoriaans en door een jaarlijks terugkerende bijdrage de verschijning van dit tijdschrift, alsmede andere op het gregoriaans gerichte activiteiten, mogelijk maken.

Bestuur:

A. Peters o.f.m., voorzitter	Deken Roesstraat 13, 3581 RX Utrecht
M. Lambriex, secretaris	Torenhoekstraat 14, 5056 AN Berkel-Enschot
H. Berkers, penningmeester	Sporkehout 58, 5667 JG Geldrop
M-L. Egbers	Catharinastraat 81, 4811 XG Breda
B. Lamers	Leuvenlaan 9, 5628 WE Eindhoven
P. Mennen	Wintelresedijk 5, 5688 GW Oirschot
I. van Leijen	Mondriaanlaan 6, 6708 NG Wageningen

Inlichtingen op het secretariaat.

ISSN: 1380-9776

Bij de voorplaat:

Rome, Bibl. Angelica 123 (Graduale Bologna ± 1130)

Van de redactie

Het vijfde themanummer is alweer uit. Deze keer hebben we voor een geheel andersoortig onderwerp gekozen. Na de Sequentia, het Kyriale, de Psalmen en de Uitvoeringspraktijk van de voorgaande jaren, is deze aflevering gewijd aan Engelen.

De beeldvorming rondom engelen is zeer gevarieerd: van de engeltjes die met Kerstmis door het luchtruim zweven tot de sterke mannen die in Genesis beschreven zijn, van de kinderlijke Dick Bruna-engeltjes tot de grootse gestalten die door schilders als Rembrandt en Michelangelo afgebeeld zijn.

In veel bijbelverhalen hebben de engelen hun eigen positie en taak. Gedurende de gehele Middeleeuwen hebben de engelen (en hun tegenhangers de duivels) in de geloofsbeleving van de mensen een rol gespeeld. Vandaar dat ze ook in de liturgie aanwezig zijn, en vanzelfsprekend ook in de liturgische gezangen.

In dit themanummer bieden wij u een kijkje in het engelenrijk. We laten u kennismaken met de ideeën variërend van die van de kerkvaders tot die van de moderne mens. We wensen u veel leesgenoegen. ■

12: "Jakob kreeg een droom en zag een ladder die op de aarde stond en waarvan de top tot in de hemel reikte. Langs die ladder gingen Gods engelen op en af."), dan weer wordt God zelf bedoeld (bijv. Gen. 31, 11-13: "In die droom sprak Gods engel tot mij: Jakob. [...] Ik ben de God van Betel."). Het is duidelijk dat het Oude Testament niet zozeer geïnteresseerd is in de boodschapper, als wel in de zender (God), de ontvanger (de mens) en de boodschap zelf.¹ Deze beschouwingswijze, waarbij het accent niet ligt op de aard of natuur van de engelen, maar op hun functie en betekenis, blijkt ook uit de drie namen van engelen die voorkomen in het Oude Testament: Michaël (= wie is als God), Gabriël (kracht van God) en Rafaël (geneeskracht van God).

Het jodendom uit de periode tussen het Oude en Nieuwe Testament ontwikkelde een meer uitgewerkte angelologie. Dit hangt samen met de nadruk op Gods transcendentie in het nabijbelse jodendom, waardoor de afstand tussen God en de mens onoverbrugbaar groot werd. Hierdoor werden interventies door engelen noodzakelijk om de band tussen God en de wereld te bewaren.² Een van de kenmerken van deze uitgewerkte angelologie is de strijd tussen de goede engelen en de kwade demonen of duivels. Dit dualistische systeem wordt weerspiegeld in het Nieuwe Testament (bijv. Mc. 1, 13: "Veertig dagen bracht Hij in de woestijn door, terwijl Hij door de satan op de proef werd gesteld. Hij verbleef bij de wilde dieren en de engelen bewezen Hem hun diensten."). Het dualisme is echter, net als in het jodendom, niet absoluut: God blijft Heer en Schepper van zowel de engelen als de demonen. Jezus Christus heeft door zijn verheerlijking deel aan deze heerschappij over alle wezens (Mt. 28, 18: "Jezus trad nader en sprak tot hen: Mij is alle macht gegeven in de hemel en op aarde."). Opmerkelijk zijn enkele passages waar de engelen samen met God en Jezus samengevoegd worden tot een soort drie-eenheid (bijv. I Tim. 5, 21: "Ik zweer u voor God en voor Christus Jezus en zijn uitverkoren engelen"; Mc. 8, 38: "Als iemand zich schaamt over Mij en mijn woorden [...] zal ook de Mensenzoon zich over hem schamen, wanneer Hij, vergezeld van de heilige engelen komt in de heerlijkheid van zijn Vader."). Toen de theologen van de vroege kerk de leer van de Triniteit uitwerkten, werden de engelen van hun plaats verdrongen door de heilige Geest. Terecht: engelen zijn schepsels (Kol. 1, 16) en kunnen als zodanig niet op gelijke hoogte verkeren met de Vader en de Zoon. Hun verschijning in relatie tot Jezus Christus, bijvoorbeeld bij de geboorte, de opstanding en de hemelvaart, wil niets anders duidelijk maken dan dat de zaak van Jezus Gods zaak is. Dàt is hun functie. Wat geldt voor het Oude Testament, geldt ook hier: de boodschapper verdwijnt achter zijn boodschap.³

3. De vroege kerk (tot ca. 400)

De betrekkelijk vage gegevens die de bijbel verschaftte over engelen en demonen,

vielen bij de christenen van de Grieks-Romeinse samenleving in vruchtbare aarde. De engelen en demonen uit de schrift werden geïdentificeerd met de geesten die, volgens het volksgeloof, de natuur bezielde. De vroegchristelijke schrijvers (apostolische vaders, apologeten) deden hun best tegenover de 'heidense' geestenleer hun christelijke engelenleer te plaatsen, maar zij slaagden slechts gedeeltelijk. Vooral waar de bijbel geen duidelijke leer bood, konden elementen uit het volksgeloof binnendringen in de christelijke leer. Eensgezind waren de christelijke schrijvers over het bestaan van engelen. Ook benadrukten zij de ondergeschiktheid van de engelen aan Christus. Minder eensgezindheid heerste er waar het de functie en plaats van engelen betreft. De Pastor van Hermas (ca. 150) beschreef een hiërarchisch geordende engelenwereld. Christus staat bovenaan in deze hiërarchie. Naast Hem staat Michaël (de ondergeschiktheid wordt hier niet duidelijk). Daaronder volgen talrijke heilige engelen, waaronder de engel van boete, van profetie en van straf. Volgens Hermas wordt elk mens begeleid door twee engelen: een engel van rechtschapenheid en een engel van boosheid. Uiteraard moet de raad van de goede engel opgevolgd worden. Als beloning daarvoor wordt de mens opgenomen in de wereld van de engelen.⁴

Behalve theologen hielden ook andere schrijvers zich bezig met engelen. Een voorbeeld hiervan is de martelaarsacte of passie van de heiligen Perpetua en Felicitas. De tweeëntwintigjarige Perpetua, haar broer Saturus en haar bediende Felicitas werden op 7 maart 203 in Carthago als martelaren ter dood gebracht. De kern van die hierbij horende martelaarsacte wordt gevormd door visioenen van Perpetua en Saturus. In een van deze visioenen komen engelen voor: "Wij hadden - zo schrijft Saturus - de marteldood geleden en hadden ons lichaam verlaten, en vier engelen droegen ons zonder dat hun handen ons raakten naar het oosten toe. [...] Toen wij de eerste wereldsfeer achter ons hadden liggen, zagen wij een geweldig licht, en ik zei tot Perpetua, die zich aan mijn zijde bevond: 'Dit is wat de Heer ons steeds heeft beloofd. Nu is zijn belofte voor ons in vervulling gegaan.' En terwijl de vier engelen ons nog steeds verder droegen, kwamen wij in een wijds landschap, dat op een lusttuin geleek, waar rozenbomen groeiden en allerlei soorten bloemen. [...] De engelen zeiden tot ons: 'Komt eerst mee naar binnen, en gaat de Heer begroeten.' Wij kwamen bij een zaal en de muren van die zaal leken opgebouwd uit licht. Voor de deur van die zaal stonden vier engelen om allen die binnentraden met witte gewaden te bekleden. Wij gingen binnen en hoorden als uit één mond zingen: 'Agius, agios, agios' zonder ophouden."⁵ In dit visioen worden twee taken aan engelen toegeschreven: het begeleiden van martelaren naar de hemel en het verzorgen van de hemelse liturgie door het zingen van het Heilig.⁶ Vooral deze laatste functie sprak sterk tot de verbeelding: veel schrijvers zagen de aardse liturgie als afspiegeling van de hemelse; elk liturgisch gezang werd beschouwd als

deelname aan het gezang van de engelen.⁷

De eerste theoloog die de angelologie systematisch doordacht, was Ireneus van Lyon († ca. 200). Ireneus werd hiertoe gedwongen door de ketterse stroming van de gnostiek, waartegen hij een hevige strijd voerde. De gnostiek beleefde zijn hoogtepunt in de 2e en 3e eeuw. Eén leerpunt uit de gnostiek is van belang voor de angelologie: de gnostiek leerde dat de hele schepping ontstaan was door uitstroming of emanatie uit de verborgen God. Ireneus stelde tegenover dit beginsel van emanatie, dat alles, dus ook de engelen, door God geschapen is. Voor het heil, dat gelegen is in de aanschouwing van God, zijn ook de engelen afhankelijk van het verlossingswerk van Christus. Het is de Zoon die mensen en engelen naar de Vader leidt. Pas daarna kunnen de engelen God prijzen in hun hemelse liturgie. Ireneus gaat ook in op de hiërarchische ordening van de engelen. Hij geeft toe dat het de mens niet gegeven is volledig inzicht te hebben in deze ordening, maar komt toch tot een indeling in drie groepen: boven de hemelen bevinden zich de Cherubijnen en de Serafijnen, onder de hemelen de Vorsten, Machten, Engelen, Aartsengelen en Krachten, in de hemelen wonen eveneens de Machten, Engelen en Aartsengelen.⁸

De hiërarchische ordening van de engelen werd door vele auteurs onderschreven. Eén van hen is de schrijver Origenes (185-254), die leefde en werkte in Alexandrië en Caesarea. Onder invloed echter van de wijsgerige stroming van het neoplatonisme formuleerde Origenes een leer, die enige verwantschap vertoont met de gnostiek. Zo stelde hij dat de engelen die aan de top van de hiërarchie stonden, deel hadden aan de kennis van God. Op hun beurt lieten zij deze kennis 'uitstromen' naar de engelen die onder hen stonden in de hiërarchie. Belangrijker dan deze gnostieke tendens in zijn werk is de overeenkomst die hij ziet tussen de hiërarchie der engelen en de hiërarchische structuur van de kerk: de aardse en hemelse kerk bestaan naast elkaar; elk diocees wordt geleid door twee bisschoppen: een mens en een engel; waar een mens bidt, bidt een engel met hem mee. Maar ook al wonen de engelen bij ons, toch blijven zij altijd in de tegenwoordigheid van God. Hierdoor is hun vriendschap met de mensen een teken van onze verhouding tot God.⁹

4. Augustinus († 430)

Een keerpunt in de westerse angelologie is het denken van Augustinus. Deze Noordafrikaanse bisschop stelde in zijn werken enkele vragen, die na hem, met name in de periode van de scholastiek, in het middelpunt van de aandacht stonden. Augustinus concentreerde zich op een probleem, dat vóór hem nog nauwelijks besproken was, namelijk de kennis van engelen. Hij stelde zich de vraag, welke kennis engelen bezitten. Augustinus onderscheidde een drievoudige kennis: kennis

van de dingen zoals ze zijn in God; kennis van de geschapen dingen in zichzelf; kennis van de dingen in hun relatie tot God. Augustinus verbond deze drievoudige kennis met momenten van de scheppingsdag (middag, avond, morgen): "De heilige engelen krijgen hun kennis van God niet door klinkende woorden, maar door de aanwezigheid zelf van de onveranderlijke waarheid, dat wil zeggen door Gods eengeboren Woord. [...] Het geschapene kennen ze beter daar - dat wil zeggen in de wijsheid van God, die als de kunst is waarmee het is gemaakt - dan zij het in zichzelf kennen. [...] Daar, in de goddelijke wijsheid, weten ze dus met een daglicht-heldere, in zichzelf echter met een avondlijke kennis. [...] Het maakt namelijk veel verschil of iets gekend wordt in de idee waarnaar het is gemaakt, dan wel in zichzelf. [...] Alle dingen worden door de engelen anders gekend in het Woord van God, waar hun onveranderlijk voortbestaande oorzaken en ideeën liggen, waarnaar ze zijn geschapen, dan ze door hen in zichzelf worden gekend. De eerste kennis is helderder, de tweede duisterder: ze verhouden zich als de kennis van de kunst en die van de werken. Worden echter deze werken een aanleiding tot het loven en vereren van de Schepper, dan wordt het als het ware heldere ochtend in de geest van hen die ze beschouwen."¹⁰ Augustinus stelde 'kennis' gelijk aan 'licht'. Zo kon hij zeggen, dat engelen deelhebben aan het eeuwige Licht van het Woord, dat in God is. Engelen zijn zelf licht, voorzover zij in God, *in Verbo*, zijn. Doordat Augustinus kennis in verband bracht met licht, wierp hij het probleem van de illuminatie of verlichting op. In de scholastiek werd deze problematiek opgepakt: de angelologie werd zo aanleiding tot analyse van de intellectuele kennis, van de menselijke geest als het vermogen om het goddelijke te vatten.¹¹

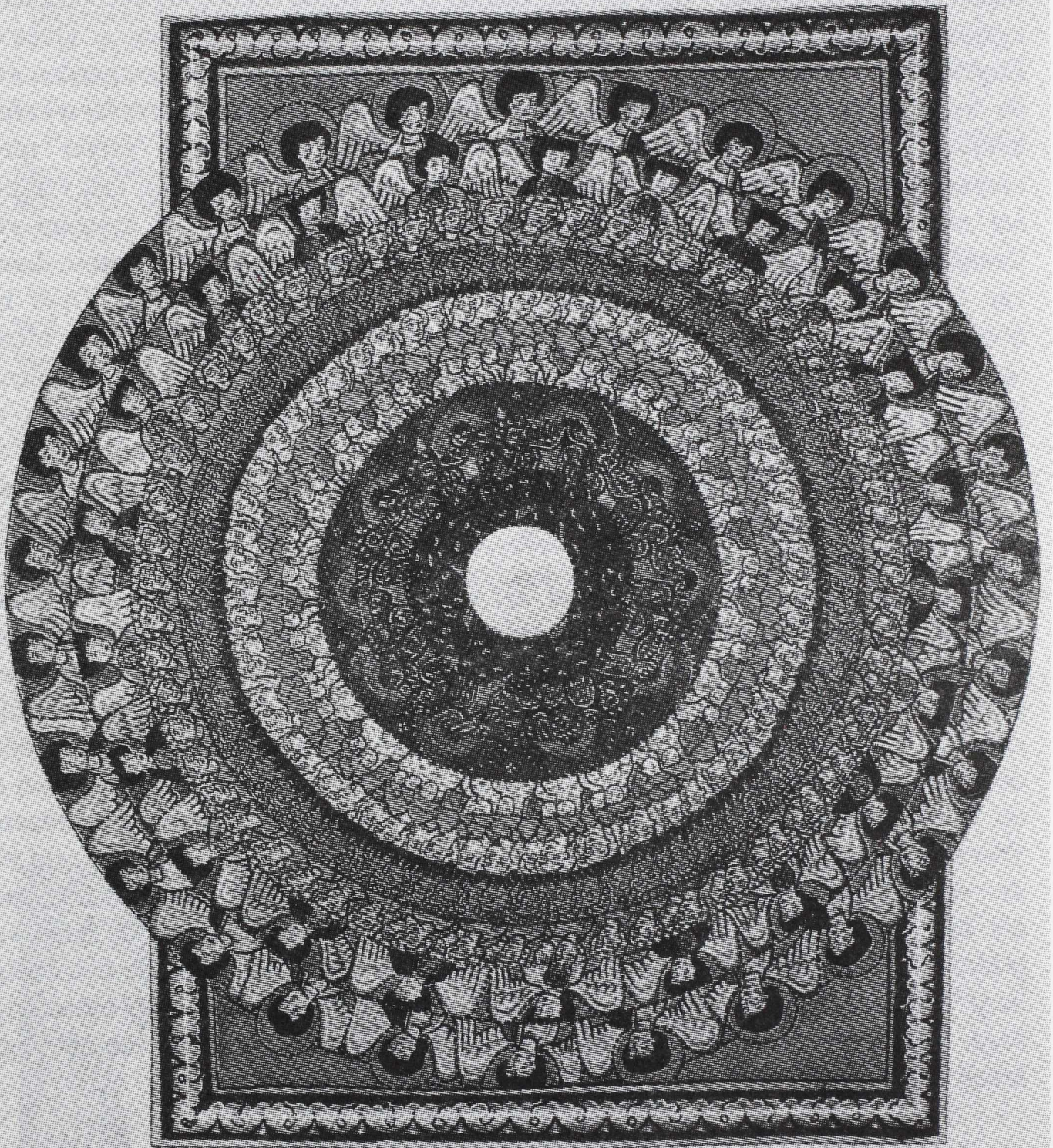
Augustinus is niet alleen beroemd geworden door het opwerpen van het probleem van de illuminatie, maar ook door een korte en heldere uitspraak over het begrip 'engel'. In een van zijn preken zei hij: "Het woord engel wijst op hun functie, niet op hun natuur".¹² Met deze uitspraak stond Augustinus in de lijn van het bijbelse spreken over engelen, waarin niet de boodschapper, maar de boodschap in de aandacht staat. Blijkbaar was het woord 'engel' zo gewoon geworden, "dat men de oorspronkelijke betekenis van heraut of bode niet meer voelde, en Augustinus het nodig vond om in een gewone preek tot het volk het louter functioneel karakter van de engelennaam te benadrukken en uit te leggen. Hij wist, dat de Schrift geen wezensomschrijving bevat van de engelen, maar slechts hun functies vermeldt".¹³ Augustinus wilde dan ook geen uitspraak doen over de ordening van de engelenwereld: "Hoe het gesteld is met die allerzalgste en hemelse gemeenschap; welk onderscheid in rang er heerst - want hoewel allen onder de algemene benaming 'engelen' vallen, zijn er toch ook aartsengelen; en of het deze zijn die ook 'Krachten' heten; en welk onderscheid wordt aangegeven door de vier woorden waaronder de apostel de gehele hemelse gemeenschap schijnt samen te vatten als

hij zegt 'hetzij Tronen, hetzij Heerschappijen, hetzij Overheden, hetzij Machten' (Kol. 1, 16) - laten degenen dat uitmaken die dat kunnen, als zij tenminste kunnen bewijzen wat zij zeggen. Ik voor mij beken, dat ik het niet weet. Ik weet zelfs niet eens zeker, of zon en maan en gesternten niet bij die gemeenschap horen, hoewel sommigen menen, dat zij slechts lichtgevende lichamen zijn zonder gevoel en verstand."¹⁴

5. Pseudo-Dionysius de Areopagiet (ca. 500)

In tegenstelling tot Augustinus, die het onkenbare niet wenste te definiëren, gaf het boek *De hemelse hiërarchie* een uitvoerige beschrijving van de engelenwereld. De auteur van dit boek noemde zich Dionysius de Areopagiet, naar de man uit het verhaal van Handelingen 17, 34. Hierdoor deed hij zich voor als leerling van Paulus. Onderzoek van zijn geschriften echter heeft aangetoond, dat hij sterk beïnvloed was door de neo-platonist Proclus en dat hij geleefd moet hebben rond het jaar 500 in Syrië. Bovendien doet zijn angelologie denken aan die van Origenes. Zijn apostolische status werd hem ontnomen en zijn naam werd uitgebreid met het voorvoegsel 'pseudo'. Overigens hadden zijn roem en invloed zich toen al verspreid over de gehele kerk in het oosten en westen.

Volgens Dionysius zijn er negen engelenkoren, onderverdeeld in drie hiërarchieën. De eerste hiërarchie, die altijd bij God is, omvat de Serafijnen, de Cherubijnen en de Tronen. De tweede hiërarchie bestaat uit de Heerschappijen, de Machten en de Krachten, en de derde hiërarchie uit de Vorstendommen, de Aartsengelen en de Engelen. De namen van de engelenkoren verwijzen naar hun specifieke relatie tot het goddelijke. De naam van de Serafijnen duidt op een voortdurende cirkelbeweging rondom de goddelijke werkelijkheid. De naam van de Cherubijnen wijst op het vermogen de glans van God te aanschouwen. De Tronen zijn zeer hoge wezens, die in de onmiddellijke nabijheid van God zetelen. Ook de kenmerken van de engelen van de tweede hiërarchie liggen in hun namen opgesloten. "Ik geloof - schreef Dionysius - dat de naam van de Heerschappijen geen uitleg behoeft. De benaming wijst op hun vermogen zich te doen gelden, zich nooit te onderwerpen en vrij te zijn van onderdanigheid. Zij voelen zich verheven boven iedere vernederende dienstbaarheid. Ieder streven naar tirannie en tweedracht is hun vreemd, zij streven daarentegen naar een zo nauw mogelijke verbinding met de eeuwige God der Heerschappijen. De naam van de Machten duidt op de bovenaardse en geestelijke macht, die niet op de wijze van een dwingeland wordt gebruikt of voor verkeerde doeleinden wordt misbruikt, doch die zich met goedheid en ondergeschiktheid verheft tot Gods werkelijkheid en die ernaar streeft zich te vereenzelvigen met het Wezen van macht, de bron van elke macht, die zich in de engelen weerspiegelt. De naam van de Krachten betekent: onverschrokken moed en

Hildegards visioen van de engelenkoren. Van buiten naar binnen: de engelen, aartsengelen, krachten, machten, vorstendommen, heerschappijen, tronen, cherubijnen en serafijnen.

onversaagdheid in alle handelingen. Een moed, die nooit moe wordt om de van God afkomstige openbaringen te ontvangen, doch daarentegen krachtig en met alle macht God na te volgen." Ook met betrekking tot de derde hiërarchie verbond Dionysius de namen van de engelenkoren met hun respectievelijke functies. Over de Engelen schreef hij: "Met de Engelen eindigen en voleindigen alle rangorden van de hemelse Intelligenties, omdat zij, als de laatsten van de hemelse wezens, boodschappers zijn en dicht bij ons staan. Daarom is de naam 'engel' meer toepasselijk op hen dan op de eerder genoemden, omdat zij belast zijn met wat ons het minst verborgen is."¹⁵ Het laatste citaat is wezenlijk om het systeem van Dionysius te begrijpen: volgens de theologen vóór hem staan alle engelen in dienst van God, die van hen gebruik maakt bij het besturen van de wereld. Door het invoeren van een strikt hiërarchisch beginsel brak Dionysius met deze leer: alleen de engelen onder in de hiërarchie - concreet: de Aartsengelen en de Engelen - hebben een directe relatie met de wereld en de mensen. Het is langs de hiërarchische lijn van de negen engelenkoren dat de mensen deel kunnen hebben aan het goddelijke. De hemelse hiërarchie kan daarom beschouwd worden als een spirituele, mystieke weg: door loutering, verlichting en tenslotte vereniging kan de mens opstijgen naar God.¹⁶

De *Hemelse hiërarchie* had, hoewel het een Syrisch geschrift was, niet alleen invloed in de oosterse kerk. Gregorius de Grote leerde het geschrift in Constantinopel kennen en via de Latijnse vertaling van Johannes Scotus Eriugena oefende het werk grote invloed uit op de westerse theologie, spiritualiteit en ecclesiologie. Gregorius de Grote citeerde in een preek, die hij hield rond het jaar 600, de hemelse hiërarchie van pseudo-Dionysius. Maar hij verwisselde de Machten en de Vorstendommen van plaats. Deze volgorde werd in het westen de standaard. Overigens waren de middeleeuwse theologen niet geheel tevreden met het beeld van de negen engelenkoren. Zij meenden dat ook de mens - in elk geval in het einde der tijden - een plaats moest hebben in de hemelse hiërarchie. Aan de hand van psalm 33, 2 ("Zingt de Heer bij de cither een lofzang, een psalm bij de tiensnarige harp") stelden zij dat God in het eschaton geprezen zou worden door de tiensnarige harp, de negen engelenkoren en de mens.¹⁷ Het paradijselijk visioen van het begin kreeg zo, langs de weg van de engelen, zijn voltooiing. ■

NOTEN

1. Theologische Realenzyklopädie (TRE) Band IX. Berlin/New York, 1982, pp. 583-586.
2. G. TAVARD e.a.: *Handbuch der Dogmengeschichte (HDG) Band II Der Trinitarische Gott. Die Schöpfung. Die Sünde. Faszikel 2b Die Engel.* (Freiburg etc. 1968), pp. 6-9; TRE, pp. 586-596; P. GIOVETTI: *Engelen. Stralende beschermers, gevleugelde boodschappers* (Amsterdam 1993; Rain-

- bow pocketboeken), pp. 28-32.
3. *TRE*, pp. 596-599.
 4. *TRE*, pp. 599-601; *HDG II/2b*, pp. 20-21; H. BRINK e.a. (red.): *Theologisch woordenboek*, deel 1 (Roermond en Maaseik, 1952), pp. 1321-1322.
 5. *Passio sanctorum Perpetuae et Felicitatis XI-XII*. Vertaling: F. VROMEN: *Authentieke martelaarsakten uit de latijnse traditie* (Oosterhout 1966), pp. 31-32.
 6. In die tijd werd het Heilig in de liturgie, ook in het westen, in het grieks gezongen.
 7. R. HAMMERSTEIN: *Die Musik der Engel. Untersuchungen zur Musikanschauung des Mittelalters* (Bern en München 1962), pp. 30-52.
 8. *HDG II/2b*, pp. 28-31; *TRE*, pp. 600-601.
 9. *HDG II/2b*, pp. 31-34.
 10. *De Civitate Dei XI, 29*. Vertaling: G. WIJDEVELD: *Aurelius Augustinus. De stad van God* (Baarn 1992), pp. 533-534.
 11. *TRE*, p. 602; *HDG II/2b*, pp. 46-48.
 12. Sermo 7, 3: *Angelus enim officii nomen est, non naturae*.
 13. F. VAN DER MEER: 'De tweede val der engelen. Het ontstaan ener beeldtraditie', in: S. DE BOER EN M.B. PRANGER (red.): *Saecula saeculorum. Opstellen aangeboden aan C.W. Mönnich* (Amsterdam 1982), p. 51.
 14. *Enchiridion sive De fide, spe et caritate*, 58. Vertaling: Van der Meer, p. 52.
 15. De citaten zijn overgenomen uit: Giovetti, pp. 47-50.
 16. *HDG II/2b*, 48-49; *TRE* 602; *Theologisch Woordenboek* dl. 1, pp. 1324-1325.
 17. B. HAMILTON: *Religion in the Medieval West* (London 1986), pp. 94-95.

In de liturgie bestaat er een eenheid tussen hemel en aarde; een eenheid van eredienst aan God. Weliswaar spreken we van een aardse en een hemelse liturgie, maar tussen de onzichtbare en de zichtbare schepping is er geen scheiding tijdens de eredienst. Het Tweede Vaticaans Concilie verwoordt dit, overeenkomstig de leer van Schrift en Traditie binnen de katholieke Kerk, als volgt: *"In de liturgie hier op aarde krijgen wij bij wijze van voorproef deel aan de hemelse liturgie, die wordt gevierd in de heilige stad Jeruzalem, waarheen wij als pelgrims op weg zijn en waar aan Gods rechterzijde Christus is gezeten, de Bedienaar van het heiligdom en van het ware tabernakel. Wij zingen er samen met al de hemelse heerscharen de Heer het loflied van zijn heerlijkheid toe [...]."*¹ Ons participeren aan het loflied der engelen veronderstelt dat ze in de liturgie een bemiddelende rol vervullen tussen hemel en aarde.

Het bijbels gegeven

Zowel in het Oude- als het Nieuwe Testament wordt de eenheid tussen de wereld van de engelen en die van de mensen zichtbaar. De engelen zijn voortdurend aanwezig in de mensengeschiedenis, vanaf de Cherubijnen die voor de tuin van Eden werden geplaatst om de weg naar de boom des levens te bewaken (Genesis 5, 24) tot aan de engel die, met de verrijzenis van Christus, aankondigt dat de toegang er naar opnieuw is geopend, en tot aan de duizendtallen engelen die de nieuwe hemelen doen weerklinken van hun lofzang (Apokalyps 5, 11).

Het evangelie toont ons engelen als dienaars en begeleiders van het leven en werken van Jezus. Bij zijn geboorte huldigen de engelen Hem in het: *Eer aan God in den hoge en vrede op aarde bij mensen van het welbehagen* (Lukas 2, 14). In deze lofzang verschijnt de herstelde eenheid van de kosmos, doordat God welgevallen heeft gevonden in de mensen en vrede heeft gegeven, hetgeen voor de engelen een reden tot grote vreugde is. Vervolgens nemen de engelen deel aan het leven van de Kerk en van de gelovigen: de zorg voor de kleinen (Matteüs 18, 10); vreugde over de bekering der zondaars (Lukas 15, 1-7). De apostelen worden door een engel uit de kerker bevrijd (Handelingen 5, 19 en 12, 7-10). Vooral in het boek van de Openbaring zien we de engelen als uitvoerders van Gods raadsbesluiten aangaande de wereld en als aanbidders van Gods heerlijkheid in de hemel. De engelen maken duidelijk dat hemel en aarde twee "fasen" zijn van één werkelijkheid (vgl. Apokalyps 5, 8-14).

De liturgische werkelijkheid

Als de engelen in het heilsplan van God met de mens zo'n belangrijke, bemiddelende rol spelen, hoe zouden ze dan niet aanwezig zijn bij ieder onderdeel van het liturgisch mysterie? Want de liturgie is de voortzetting, onder zichtbare tekenen, van het onzichtbare verlossingswerk door Christus. De liturgist Odilo Heiming O.S.B. schrijft: "De eigenlijke betekenis van de engelen voor het cultische moet in het cultusmysterie als zodanig gezocht worden, in de voor aardse ogen onzichtbare dienst van de hemelse geesten in de dienst van Woord en Sacrament".² De romeinse en byzantijnse mozaïekwerkers hebben het zo begrepen toen ze de triomfboog van de basilieken vulden met de veelkleurige engelenvleugels. En wij, in de lage landen, denken als vanzelf aan het schitterende retabel van Jan van Eyck "Het Lam Gods" waarop het visioen van de apostel Johannes, zoals hij dit in het 5e hoofdstuk van de Apocalyps beschrijft, is afgebeeld. Juist dit visioen van de Openbaring toont ons het gezamenlijke einddoel van de kosmos en de heilsgeschiedenis: de panegyriek van de kosmische en eeuwige liturgie van alle schepselen in de aanbidding en in de lof van het Lam en van Hem die daar leeft van eeuwigheid tot eeuwigheid.³

Het *Sanctus* van de Serafijnen

Het is in een apocalyptisch decor dat het volk van God samenkomt om de eucharistie te vieren, waar ze zich verenigt met de aanbidding der engelen door het zingen van het *Heilig, heilig, heilig de Heer der hemelse machten!*. Het driewerf Heilig, dat volgens Jesaja (6, 3), de Serafijnen afwisselenderwijs de Heer toeroepen, werd door de joden in de synagoge-eredienst gebruikt en *Qedushah*, dat wil zeggen "heiliging" - namelijk van de naam van God - genoemd. Het schijnt dat het *Sanctus* in de eerste helft van de 5e eeuw in de romeinse liturgie is ingevoerd. Antiochië en Constantinopel zongen het reeds, zowel als Jeruzalem, waar aan de acclamatie van de Serafijnen die kan zijn toegevoegd welke de bevolking Christus toeriep toen Hij de heilige stad binnentrok om er zijn paasmysterie te voltrekken: *Hosanna! Gezegend Hij die komt in de naam van de Heer!* (Johannes 12, 12). Het is ook het syrische Oosten dat aan de tekst van Jesaja de vermelding van de hemel toevoegde: "Hemel en aarde zijn vol van uw heerlijkheid". Wat ook de omstandigheden zijn geweest waaronder het *Sanctus* zijn plaats gevonden heeft in de romeinse eucharistie, we mogen niet vergeten dat het tot de primitieve christelijke gebedenschat behoort zoals we die aantreffen in de Apocalyps (4, 8) en buiten de eucharistieviering, bijvoorbeeld in het *Te Deum*. Het is ten slotte vanuit muzikaal oogpunt nog interessant om te bemerken dat in alle melodieën die voor het *Sanctus* van de mis gecomponeerd zijn het eerste *Hosanna* de conclusie is van de tekst van Jesaja, terwijl het in werkelijkheid de acclamatie van Johannes 12, 12 opent.⁴

Jan van Eyck (ca. 1385-1441): Het Lam Gods (detail)

De prefatie

De *Sanctus*-acclamatie van de gemeenschap maakt deel uit van het eucharistisch gebed. Dit gebed van dankzegging en heiliging wordt ingezet met de prefatie waarvan de conclusio of afsluitende formule, die spreekt van de koren der engelen, harmonisch uitloopt op het *Sanctus*. Iedere prefatie heeft dezelfde opbouw: een inleiding die begint met de woorden *Vere dignum et iustum est* (in de Nederlandse vertaling met: "Heilige Vader..."); vervolgens het motief van de dankzegging dat steeds bepaald wordt door het gevierde mysterie of feest; en ten slotte de vermelding van lof welke de engelen (door Christus en met alle Heiligen) aan God brengen en waarmee de gemeenschap instemt.

De conclusie van de prefaties heeft wel steeds hetzelfde thema, maar de opsomming van de diverse engelenkoren verschilt per formulier. Traditioneel worden de engelen in negen koren ingedeeld: het aantal dat men kan afleiden uit de geschriften van het Oude Testament en van Sint Paulus. Paus Gregorius de Grote († 604) heeft deze leer in de romeinse Kerk een officiële status gegeven en ze is sindsdien doorheen de middeleeuwen populair gebleven in het Westen. In het huidige Getijdenboek leest men nog altijd in de Lezingendienst van 29 september, feest van de H.H. Michaël, Gabriël en Rafaël, de homilie waarin Gregorius het negental opsomt: "Engelen, Aartsengelen, Tronen, Heerschappijen, Vorsten, Machten, Krachten, Cherubijnen en Serafijnen".⁵

Wanneer we de conclusies van de prefaties beschouwen vinden we deze engelenkoren nooit alle tezamen vernoemd. De oudste series, de enige twee welke in het romeins Missaal van vóór 1970 gangbaar waren, luiden als volgt:

*Per quem maiestatem tuam laudant Angeli,
adorant Dominationes,
tremunt Potestates.
Caeli caelorumque Virtutes, ac beata Seraphim,
solia exultatione concelebrant.*

*Et ideo Angelis et Archangelis,
cum Thronis et Dominationibus,
cumque omni militia caelestis exercitus
hymnum gloriae tuae canimus.*

Daarnaast was er nog de Pinksterprefatie die slechts refereerde aan de *supernae Virtutes atque angelicae Potestates*. Alleen de prefatie van Drievuldigheidszondag, die vroeger iedere zondag buiten Vasten- en Paastijd werd gezongen, noemt de Cherubijnen:

*Quem laudant Angeli atque Archangeli,
Cherubim quoque ac Seraphim.*

Het vernieuwde romeins Missaal van 1970 telt 85 priefaties die een veel grotere verscheidenheid geven in de verdeling van de engelenkoren. Maar het aantal blijft hetzelfde ten opzichte van de oude conclusies. Opvallend is daarbij wel dat de romeinse liturgie de *Principatus* (Vorsten) niet vermeld ondanks het feit dat Paulus die noemt in de brief aan de Efeziërs (2, 21). Daarentegen vermelden de priefaties de *Caeli* (Hemelen) die we weer niet in de oude lijsten - zoals die van Gregorius - terugvinden. Gaat het hier om eenzelfde groep als de Vorsten? Of gaat het om een aanduiding van heel de hemelse legermacht?⁶

De priefatieconclusies van het nieuwe romeins Missaal onderstrepen vooral de aanwezigheid van de "duizenden duizendtallen" die Johannes in zijn visioen zag (vgl. Apocalyps 5, 11): *multitudo angelorum; innumeri angeli; chori angelici; turba angelorum; exercitus angelorum; militia caelestis exercitus; militia angelorum; caelorum virtutes; omnes angeli*. Al deze uitdrukkingen zijn afkomstig uit de H.Schrift en relativiseren enigszins de verdeling in groepen waarvan we uiteindelijk nu nog geen volledige kennis (kunnen) bezitten.

Het kan verbazing wekken dat de romeinse priefaties slechts eenmaal de Cherubijnen vermelden, terwijl het Oude Testament er zo vaak over spreekt. Is de Heer niet de God *qui sedet super Cherubim*?⁷ De *Seraphim* daarentegen worden vaak genoemd, wat verklaard wordt door het feit dat het *Sanctus* het eigen gezang van de Serafijnen is, wanneer we Jesaja 6, 3 tenminste goed interpreteren.

Dit gegeven brengt ons bij de meest belangrijke gevolgtrekkingen uit de priefaties, nl. - ten eerste - dat het de engelen zijn die onophoudelijk (*sine fine*) God lofzingen om Zijn wonderdaden en wel door het zingen van het *Sanctus*. De priefatieconclusies van het Missaal van 1970 bergen nog een vernieuwing in zich doordat de acclamatie van de engelen die van engelen en heiligen wordt. Deze vermelding van de heiligen komt binnen de liturgieën van Oost en West alleen nog voor in die van Toledo. De verbinding van de heiligen met de engelen is echter volkomen legitiem. Het "Heilig, Heilig, Heilig" is waarlijk de aanbidding van heel de onzichtbare wereld.⁸

Een tweede conclusie uit de bestudering van de priefaties is dat de verzamelde gemeenschap zich aansluit bij de lofzang van de engelen (en heiligen). Dit wordt uitgedrukt door het voegwoord *cum*, dat overigens typisch voor de romeinse liturgie lijkt te zijn. In de gallisch-spaanse parallellen van onze priefaties is het nauwelijks te vinden. Daar worden de zangers van de goddelijke lof vaak duidelijk tegenover elkaar geplaatst. En ook waar dit niet gebeurt wordt het *Sanctus* toch als eigen aan de engelen aangehaald. Ook de meeste oosterse anaphora gebruiken het

voegwoord "met" niet. Het driewerf Heilig blijft er voorbehouden aan de Serafijnen.

De gemeenschap van gelovigen hier op aarde wordt dus in de romeinse liturgie verbonden (*sociatus, coniunctus*) met de lofzang die "zonder einde" in de hemel gezongen wordt. En wel op het eigenste moment van de acclamatie na de prefatie en *una voce* met de engelen. Het is daarom dat de Algemene Inleiding van het romeins Missaal het oud-kerkelijk gebruik weer heeft ingesteld dat "deze acclamatie [...] geschiedt door heel het volk samen met de priester" (n.55b). Het *Sanctus* is steeds als onderdeel van het eucharistisch gebed beschouwd dat nauw aansloot bij de prefatie. Een muzikaal bewijs hiervan vinden we bijv. in het *Sanctus* van onze 18e mis, waarvan het recitatief de voortzetting is van de prefatietoon.⁹ Pas als de melodieën ingewikkelder worden en de polyfonie haar intrede doet wordt het *Sanctus* koorzang.

Als acclamatie van de hele vierende gemeenschap brengt het *Sanctus* de diepste dimensies van Kerk-zijn en liturgie tot uitdrukking. De kerkgemeenschap is universeel, tot over de grenzen van ruimte en tijd heen. De eucharistie die op aarde gevierd wordt is sacrament d.w.z. een zichtbaar teken en effectief instrument op aarde van de hemelse eredienst. De eucharistie is het gedachtenisteken van Christus' lijden, sterven en verrijzen dat in de hemel steeds in Hem "het Lam dat, als geslacht, op de troon in de hemel staat" (vgl. Apocalyps 5,6+12; 21,22; 22,3) actueel is. Het zingen van het *Sanctus* in de mis is een daadwerkelijke participatie aan de aanbidding der engelen. Zo beschouwd is het *Sanctus* dus - in eenheid met de prefatie - een van de belangrijke momenten van de eucharistieviering waar de gelovigen uitdrukking geven van hun actieve deelname aan het ene aards-hemelse liturgisch gebeuren. Met de schrijver van de brief aan de Hebreeën kunnen we daarom op onze eucharistie deze woorden toepassen: *Gij zijt genaderd tot de berg Sion en stad van de levende God, het hemels Jeruzalem met zijn tienduizenden engelen, de feestelijke en plechtige vergadering van de eerstgeborenen die opgeschreven staan in de hemel* (12, 22).

De engel van het offer

De patristische en liturgische traditie ziet, behalve in het *Sanctus*, met name in het eucharistisch offer de kosmische eenheid tussen engelen en mensen belichaamd. Als volgens Apokalyps 8, 3-5 de gebeden der heiligen door een engel bij het altaar voor Gods troon gebracht worden, hoeveel te meer dan het gebed-bij-uitstek van de Kerk, de eucharistie, waarmee het offer van Christus' Lichaam en Bloed aan de Vader wordt opgedragen?

Alle liturgieën huldigen de opvatting dat het door de gelovigen op aarde

opgedragen offer in de hemel aan God wordt aangeboden door de engelen. De romeinse liturgie drukt deze gedachte het sterkst uit in het eerste eucharistisch gebed (Canon Romanus) met deze woorden: *Wij smeken U, almachtige God, laat deze gaven in de handen van uw heilige Engel dragen tot op uw altaar in den hoge, voor uw goddelijke majesteit [...]*. Dit is het oudste getuigenis van de

Deel van de canontekst + illustratie. Sacramentarium, ca. 1000 uit de Reichenauer School, met de tekst *Supplices te rogamus...* (wij smeken U, almachtige God...)

aanwezigheid van engelen in de romeinse liturgie. De formulering vertoont overeenkomsten met een offergebed uit een boek van de heilige Ambrosius († 397) *De Sacramentis*: "Wil deze gaven aannemen op uw altaar in den hoge door de handen van uw heilige engelen" (IV, 6, 27). Het gaat hier om het offer van Christus' Lichaam en Bloed, dat onder de gedaanten van brood en wijn na de consecratie op ons altaar aanwezig is. Dit offer is voorafgebeeld door de "gaven

van uw dienaar Abel, de Rechtvaardige, het offer van onze stamvader Abraham en het heilig offer, de offergave zonder vlek, U opgedragen door uw hogepriester Melchisedek" (vgl. Canon Romanus). Het is het offer ook van heel de verlostheid, de Kerk, die het opdraagt door er zich mee te verenigen volgens de opdracht van Jezus Christus: "doet dit tot mijn gedachtenis". Naar dit offer nu verwijst de offerande van de engel uit de Apokalyps: *"En er kwam een andere engel, die met een gouden wierookvat bij het altaar ging staan. Hem werd veel reukwerk gegeven, om het met de gebeden van al de heiligen te offeren op het gouden altaar voor de troon. En de rook van het reukwerk steeg met de gebeden der heiligen uit de hand van de engel omhoog voor het aanschijn van God"* (8,3-4). Deze tekst vinden we overigens als offertorium op het feest van de heilige aartsengel Michaël overeenkomstig het 8e-9e eeuwse antiphonarium van Rheinau en de 9e eeuwse antiphonaria van Corbie en Senlis.¹⁰ Dit gezang begeleidt de processie met de offergaven en de daarop volgende bewieroking van altaar en gaven door de priester. Hiermee wordt eens te meer op sprekende wijze bevestigd welke rol de engelen, hier toegepast op hun aanvoerder Michaël, vervullen bij de eucharistische eredienst.

De heilige Gregorius de Grote schrijft in zijn vierde boek der *Dialogen*: "Wie van de gelovigen zou kunnen twijfelen dat op het tijdstip van het offer op de stem van de priester de hemelen zich openen, dat bij dit mysterie van Jezus Christus de engelenkoren aanwezig zijn, het laagste zich bij het hoogste voegt, het aardse zich met het hemelse verbindt, en het zichtbare een wordt met het onzichtbare?" (c.58). De gedachte dat de engelen bij het heilig offer tegenwoordig zijn steunt dus op de bijbelse openbaring dat ze Gods hofhouding vormen, dat ze dezelfde Koning hebben als wij en derhalve overal aanwezig zijn waar Koning Christus is; dat de engelen onze medeburgers, beschermers en middelaars zijn bij God. In de liturgie van de eucharistie, het hoogtepunt van de eredienst, krijgt deze werkelijkheid van het geloof haar hoogste uitdrukking en verwerkelijking. ■

NOTEN

1. Constitutie over de heilige liturgie n. 8.
2. O.HEIMING, Der Engel in der Liturgie, in: Th.Bogler OSB (herausg.), Die Engel in der Welt von heute (= Liturgie und Mönchtum, Laacher Hefte XXI), Verlag Ars Liturgica, Maria Laach 1957, p.38-56, hier p.38.
3. Vgl. C.VAGAGGINI, Theologie der Liturgie, ins Deutsche übertragen und bearbeitet von August Berz, Benziger Verlag, Einsiedeln-Zürich-Köln 1959, Kapitel XII, Engel und Heilige in der Liturgie, hier p.225.

4. Vgl. P.JOUNEL, La présence des anges dans la liturgie d'occident, in: Liturgie aux multiples visages. Mélanges (=Bibliotheca Ephemerides Liturgicae Subsidia 68), C.L.V.-Edizione Liturgiche, Roma 1993, p.13-26, hier p.14.
5. "Angeli, Archangeli, Throni et Dominationes, Principatus et Potestates, Virtutes: Cherubim atque Seraphim". Vanouds vinden we deze opsomming in de liturgie alleen in de Magnificat-antifoon tijdens de Eerste Vespers van het hoogfeest van Allerheiligen, vgl. bijv. Antiphonale Monasticum, p.1187.
6. Voor deze verklaring opteert Christine Mohrmann in haar werk *L'Ordinaire de la Messe*, p.108. Volgens M. heeft *Caeli* een stylistische functie van versterking en doelt niet op een theologische speculatie over de rangen der engelen.
7. Vgl. Psalm 80 [79], vers 2
8. Vgl. P.Jounel, o.c., p.16.
9. Vgl. Graduale Romanum p.767. Modale onderzoeken hebben het overtuigende bewijs geleverd. Zie in dit verband: C.Pouderoyen, Modaliteit. Nieuwe inzichten in de ontwikkeling der gregoriaanse modi. Oermodus RE en zijn naaste ontwikkelingen, in: Gregoriusblad 111(1987) p.76-77.
10. Vgl. R.-J. Hesbert, Antiphonale Missarum Sextuplex, respectievelijk n. 188bis en n.157.

De *Hymnus angelicus*, de Gloria uit het Romeinse misordinarium, is in het Tijdschrift voor Gregoriaans al meerdere malen onderwerp van een artikel geweest. In het themanummer van 1992 (1992-3), dat immers aan het ordinarium gewijd was, gaf A. Hollaardt O.P een historisch overzicht en presenteerde Gunilla Iversen een analyse van een getropeerde middeleeuwse versie. Loek van Lijden analyseerde o.a. de melodieën. A. Hollaardt merkt in zijn artikel op, dat de oudste versie van de Gloria te vinden is in de 5e-eeuwse Codex Alexandrinus. We vinden de Gloria hier in het Grieks, toegevoegd aan een eveneens Griekstalig Psalterium, als een soort 151e psalm. Ongetwijfeld weerspiegelt dit de liturgische praktijk van toen. Nog altijd wordt de Gloria in de morgengetijden van de Byzantijnse ritus gezongen. Ook in het Westen was dit hier en daar het geval en zo kon het gebeuren dat de Gloria 'oversprong' vanuit de staart van het officie naar het begin van de mis. In feite is de Gloria als misgezing een typisch en exclusief Romeins fenomeen (door Milaan werd het pas in de 7e eeuw overgenomen).

Geen wonder dan ook dat we de Gloria nog altijd exclusief als Officie-lofzang in de verschillende Oosterse riten aantreffen. Echter niet in de 'slanke' versie van de Latijnse mis, maar in een geïnterpoleerde versie.

Deze versie is ook in de Latijnse rite terug te vinden en wel in de Milanese liturgie. Dit gezang staat bekend onder de fraaie titel *Laus angelorum magna*. Deze benaming refereert net als *Hymnus angelicus* ongetwijfeld aan de eerste regel, die volgens het Lucas-evangelie door de engelen gezongen werd bij de geboorte van de Heer. Overigens zijn al deze namen nogal ontoepasselijk, want verderop in het gezang wordt duidelijk dat er geenszins engelen, maar zondige mensen aan het woord zijn. In de Milanese versie is dit nog sterker dan in de Romeinse, zoals we zullen zien.

Wie nu de Romeinse Gloria van de mis zou vergelijken met de Ambrosiaanse *Laus angelorum magna* (of met de Byzantijnse tegenhanger uit het officie), zou al licht tot de conclusie komen dat de Romeinse de oudste is. Het verrassende nu is dat de door Hollaardt genoemde 5e-eeuwse Codex Alexandrinus weliswaar de oudste en dichtst bij de Romeinse tekst komende versie is, maar dat er een eerdere Griekse versie is uit omstreeks AD 380. Deze tekst bevindt zich in de *Constitutiones Apostolicae*, een Griekse kerkrechtelijke tekstenverzameling, geschreven in Syrië en een belangrijke bron van informatie over de liturgie van die periode. Ongetwijfeld is de versie van de *Constitutiones* geïnterpoleerd, maar het is ook de oudst overgeleverde.

De Ambrosiaanse tekst nu is duidelijk verwant aan die van de *Constitutiones Apostolicae* en geldt dan ook als een klassiek bewijs voor de nauwe relaties die ooit tussen de Oosterse liturgieën en de Milanese moeten hebben bestaan. Kennelijk is de oorspronkelijke tekst, die Ariaanse invloeden verraaft, weer enigszins aan de Romeinse aangepast. Wellicht is dit nog het werk van de H. Ambrosius (340-397) zelf geweest, die zich immers veel moeite heeft gegeven om de sporen van zijn Ariaanse voorgangers op de Milanese bisschopsstoel uit te wissen.

De archaïsche melodie van de *Laus angelorum magna* is ons vertrouwd, doordat die via de Ambrosiaanse mis ook in het Romeinse Graduale is beland. Zij staat daar bekend als *Gloria IV ad lib. more Ambrosiano*. De structuur berust op een 'melodisch rijm' zoals we dat in het Romeins officie bij het versiculum kennen. De tekst van het gezang valt in twee duidelijke delen uiteen: de eerste helft bestaat uit de Gloria zoals die vanuit het oosten is overgeleverd. De tweede helft bestaat uit een aanhangsel, een soort collage van psalmverzen. De idee van een lofzang is hier omgeslagen in die van een smeekbede. Van een 'Engelenzang' is wel nauwelijks sprake meer. Omdat wij de geciteerde psalmverzen op de eerste plaats via het Te Deum en de Benedictus kennen, maakt het aanhangsel op ons onwillekeurig een nogal hybride indruk. Onnodig te zeggen dat dit op historisch gezichtsbedrog berust: men heeft bij de compositie van die gezangen eenvoudigweg van deels dezelfde psalmverzen gebruik gemaakt.

Het verschil tussen de versie van het Ambrosiaanse Officie en die van de Romeinse mis wordt het duidelijkst wanneer we beide teksten naast elkaar plaatsen:

ROMEINS MISSAAL

Gloria in excelsis Deo
et in terra pax
hominibus bonae voluntatis
laudamus te

benedicimus te

adoramus te
glorificamus te
gratias agimus tibi
propter magnam gloriam tuam
Domine Deus rex caelestis

AMBROSIAANS ANTIPHONALE

Gloria in excelsis Deo
et in terra pax
hominibus bonae voluntatis
laudamus te
hymnum dicimus tibi
benedicimus te
glorificamus (te)
adoramus te

gratias tibi agimus
propter magnam gloriam tuam
Domine (Deus) rex caelestis

Deus Pater omnipotens
Domine Fili unigenite Iesu
Christe (cum Sancto Spiritu)
Domine Deus agnus Dei
Filius Patris, qui tollis
peccata mundi
miserere nobis. Qui tollis
peccata mundi,
suscipe deprecationem nostram
Qui sedes ad dexteram
Patris, miserere nobis.

Quoniam tu solus sanctus,
tu solus Dominus,
tu solus altissimus Iesu
Christe,
cum Sancto Spiritu
in gloria Dei Patris

Amen.

Deus Pater omnipotens
Christe; Sancte Spiritus
Domine Deus Filius Patris
Agnus Dei, qui tollis
peccata mundi

suscipe deprecationem nostram
Qui sedes ad dexteram
Patris, miserere nobis;
miserere nobis, subveni nobis,
dirige nos, conserva nos,
munda nos, pacifica nos.
Libera nos ab inimicis,
a tentationibus, ab haereticis,
ab arianis, a schismaticis,
a barbaris
Quoniam tu solus sanctus;
tu solus Dominus,
tu solus altissimus Iesu
Christe

in gloria Dei Patris
cum Sancto Spiritu, in
saecula saeculorum.

Het meest in het oog springt de uitgebreide litanie-achtige inlassing na 'miserere nobis' die, evenals even later het aanhangsel van psalmverzen, de balans van lofprijzing naar smeekbede doet overslaan.

De *Laus angelorum magna* is tot in de zestiende eeuw onderdeel van de Milanese liturgie geweest. Na de hervormingen van de H. Carolus Borromaeus (1538-1584) komt het gezang echter niet meer in de boeken voor.

De uitgever van het nieuwe Milanese Antiphonale, Mgr. Caglio, heeft de *Laus angelorum Magna* zijn plaats in het Milanese officie willen teruggeven. Hij wijst daarbij op het feit dat het gezang ook in de Oosterse liturgie gezongen wordt en roept het daarom uit tot "waarlijk oecumenisch" gezang.

Adriaan van Egmond, lid van het USGK, heeft van de *Laus angelorum Magna* een

prachtige kalligrafie gemaakt, die in sterk verkleinde vorm en in zwart-wit achter dit artikel wordt afgedrukt.

Hieronder volgt integraal de enigszins bijgestelde tekstversie zoals die in de huidige Ambrosiaanse liturgie van gelding is, met een vertaling daaraan toegevoegd.

Laus angelorum magna

Gloria in excelsis Deo,
et in terra pax hominibus
bonae voluntatis.
Laudamus te, hymnum dicimus tibi,
benedicimus te,
glorificamus te, adoramus te:
gratias tibi agimus
propter magnam gloriam tuam.
Domine Deus, rex caelestis,
Deus Pater omnipotens,
Iesu Christe et Sancte Spiritus.
Domine Deus, Filius Patris,
Agnus Dei, qui tollis peccata mundi,

suscipe deprecationem nostram:
qui sedes ad dexteram Patris,
miserere nobis.
Miserere nobis: subveni nobis,
dirige nos, conserva nos, munda nos,
pacifica nos, libera nos ab inimicis,
a tentationibus.
Quia tu solus sanctus,
tu solus Dominus,
tu solus altissimus Iesu Christe
in gloria Dei Patris
cum Sancto Spiritu,
Per singulos dies benedicimus te
et laudamus nomen tuum in aeternum
et in saeculum saeculi.
Dignare, Domine, die isto
sine peccato nos custodire.

Eer aan God in den hoge
en vrede op aarde aan mensen
van goede wil.
Wij prijzen U, zingen Uw lof,
wij prijzen U,
wij verheerlijken U
en zeggen U dank
voor Uw grote heerlijkheid.
Heer God, hemelse Koning,
God, almachtige Vader,
Jezus Christus en Heilige Geest.
Heer God, Zoon van de Vader,
Lam Gods, dat wegneemt de zonden
der wereld,
aanvaard ons gebed,
Gij, die zit aan de rechterhand
van de Vader, ontferm U over ons.
Ontferm U, kom ons te hulp,
leid ons, bewaar ons, zuiver ons,
verzoen ons, bevrijd ons van onze
vijanden, van de verzoeking.
Want Gij alleen zijt de Heilige,
Gij alleen de Heer,
Gij alleen de Allerhoogste,
Jezus Christus in de heerlijkheid
van God de Vader met de H. Geest,
Alle dagen verheerlijken wij U,
en prijzen wij Uw naam tot in
eeuwigheid en eeuwen der eeuwen.
Gewaardig U, Heer, ons deze dag
zonder zonden te bewaren.

Benedictus es, Domine,
 doce me iustitias tuas.
 Vide humilitatem meam et laborem
 meum
 et dimitte omnia peccata mea.
 Eructabunt labia mea hymnum,
 hymnum Deo nostro.
 Vivet anima mea et laudabit te
 et iudicia tua adiuvaunt me.
 Erravi sicut ovis quae perierat;
 require servum tuum,
 quia mandata tua non sum oblitus.
 Cito anticipet nos
 misericordia tua, Domine,
 quia pauperes facti sumus nimis,
 adiuva nos Deus salutaris noster.
 Benedictus es Domine
 Deus patrum nostrorum
 et laudabilis et gloriosus
 in saecula saeculorum.
 Amen.

Gezegend zijt Gij , Heer,
 leer mij Uw gerechtigheden.
 Zie mijn vernedering, mijn zwoe-
 gen
 en vergeef mij al mijn zonden.
 Mijn lippen zullen uw lof zingen,
 een lofzang voor onze God.
 Mijn ziel zal leven en U prijzen
 en Uw oordelen zullen mij helpen
 Ik dwaalde als een verloren schaap;
 zoek Uw dienaar,
 want ik ben Uw geboden niet vergeten
 Spoedig bereike ons
 Uw erbarmen, Heer,
 want wij zijn ten diepste vernederd,
 help ons, reddende God.
 Gezegend zijt Gij, Heer,
 God van onze vaders
 en te loven en te prijzen zijt Gij
 tot in de eeuwen der eeuwen.
 Amen. ■

Literatuur:

- DACL IV, pp. 1526 e.v. onder lemma 'Doxologies'; (citeert o.m. ook de oorspronkelijke Griekse versies van resp. de Codex Alexandrinus en de Constitutiones apostolicae).
- *Liturgisch Woordenboek* (Roermond etc. 1958-1970), lemmata 'Constitutiones apostolicae' en 'Gloria Patri'.
- *Ambrosiaans Antiphonale* (nieuwe ordo), ed. Mgr. Caglio.
- *Paleographie Musicale* V-VI.

Laus angelorum magna

lori-a in excelsis De-o, et in terra

par hominibus bonae voluntatis.

Laudamus te, hymnum dicimus

tibi, benedicimus te, glorificamus

te, adoramus te: grati-as tibi agimus prop-

ter magnam glori-am tu-am, Domine De-us,

rex caelestis, De-us Pater omnipotens, Jesu

Christe et sancte Spiritus. Domine De-us,

fili-us Patris, Agnus De-i, qui tollis peccata

mundi, suscipe deprecati-onem nostram;

qui sedes ad dexteram Patris, miserere nobis.

Miserere nobis: subveni nobis, dirige nos, con-

serva nos, munda nos, pacifica nos, li-

bera nos ab inimicis, a tentati-onibus. Qui-a

tu solus sanctus, tu solus Dominus, tu solus

Altissimus Jesu Christe in glori-a De-i

Patris cum sancto Spiritu. Per singulos di-es
benedicimus te et laudamus nomen tu-um
in aeternum et in saeculum saeculi. Vignare
Domine, di-e isto, sine peccato nos custo-
dire. Benedictus es, Domine, doce me iustiti-as
tu-as. Vide humilitatem me-am et laborem me-
um et dimitte omni-a peccata me-a. Eruc-
tabunt labi-a me-a hymnum hymnum De-o
nostro. Divet anima me-a et laudabit te et
iudici-a tu-a adiuva-bunt me. Erravi sicut
ovis quae peri-erat require servum tu-um,
qui-a mandata tu-a non sum oblitus. Cito ar-
ticipet nos misericordi-a tu-a, Domine, qui-a
pauperes facti sumus nimis, adiuva nos De-us
salutaris noster. Benedictus es Domine De-us
patrum nostrorum et laudabilis et glori-
osus in saecula saeculorum. Amen.

Utrecht, oktober 1994

Samen met een vriendje van vier jaar bekijk ik een boek waar enge trollen in voorkomen. Zichtbaar onder de indruk vraagt hij, waar die trollen dan wonen. Ik zeg dat ze heel ver weg wonen, zo ver dat je er met het vliegtuig heen moet. Hij voegt toe: 'En ze wonen in het boek, maar dat doen we gauw weer dicht!' Met een klap voegt hij de daad bij het woord. Gevangen in het boek belanden de trollen op de boekenplank. Voor mijn vriendje stijgt de betekenis van de enge trollen duidelijk uit boven de symboolwaarde die wij volwassenen aan de duivel toekennen. Zonder een middeleeuwer volledig met een kind te willen vergelijken, is het toch verhelderend om ons de verbeeldingskracht van een kind voor te stellen bij de 'middeleeuwse gevoelswaarde' van duivelsafbeeldingen.

In zeer verschillende vormen (als dier, als mens, als vliegend wezen) en op verschillende plaatsen (aan en in gebouwen, vooral kerken, in boeken, in gezangen) komen we de Grote Verleider tegen. Hij duikt op onder zeer veel verschillende namen. Het zeer diverse geheel dat door de tijden ontstond, is ook van zeer diverse oorsprong (bijbels, klassiek, 'heidens'). Zonder volledig te kunnen zijn, licht ik hier enkele van de verschijningsvormen van de Tegenstander toe, aan de hand van voorbeelden die mij in de loop der jaren speciaal troffen. Soms leg ik een verband met niet-westerse, antropologische bronnen. Dit om de verschijnselen rond de Westeuropese middeleeuwse duivel in een groter geheel te kunnen zien van voor- en vroeg-technologische samenlevingen.

Tournus, Bourgondië, april 1995

Onder een zonnige hemel kom ik de immuniteit van het kapittel van St. Philibert binnen. In een kring scharen de huizen van de kanunniken zich om de kerk. Er wordt daardoor een apart, vredig wereldje tot stand gebracht, los van de rest van het stadje. De kerk (11e/12e eeuw, oorspronkelijk abdij-, daarna kapittelkerk) is zowel van buiten als van binnen opgetrokken uit witte en roze steen. Het interieur heeft mede daardoor een vriendelijke uitstraling. Het middenschip maakt een lichte indruk; koor en kooromgang blijven meer in de schaduw.

En op de grens van het lichte en donkere gedeelte, hoog op een kapiteel, kom ik

* Elzemarieke Veldhuyzen van Zanten studeert mediëvistiek aan de Rijksuniversiteit Utrecht, met als hoofdrichtingen vroegmiddeleeuwse geschiedenis en niet-westerse antropologie. Daarnaast houdt zij zich intensief bezig met het zingen van gregoriaans.

hem in gebeeldhouwde vorm op het spoor: de Duivel, bezig om de straf van een zondaar te voltrekken (afb. 1). Ook in deze verstilde, vredige sfeer is een plaats ingeruimd voor de vertegenwoordiger van het Kwaad. Tussen alle bladmotieven, evangelisten met hun symbolen en uitbeeldingen van bijbelverhalen, krijgt ook de Boze een plek. Hij is de letterlijke verpersoonlijking van de slechte krachten in en buiten de mens. Voor de middeleeuwer is hij onlosmakelijk verbonden met goede krachten, om in samenhang daarmee een bontgekleurd wereldbeeld te vormen.

Afb. 1. Tournus, kerk van de Abdij van St. Philibert, kapiteel van de noordoostelijke zuil van de viering, 12e eeuw. Pijniging van een zondaar.

De 'theorie' achter de duivel is voor een groot deel afkomstig van de kerkvaders en de woestijnvaders. Zij speelden een belangrijke rol bij het doorgeven van bijbelse noties en het funderen van een theologie, die de hele middeleeuwen door de basis van het denken vormde. Individueel legden deze vaders de nadruk op verschillende aspecten van gestalte en aard van de Satan. Gemakshalve veeg ik hier echter Irenaeus van Lyon, Tertullianus, Origenes, de woestijnvaders, Augustinus en anderen bijeen in een 'corpus' van gedachten, dat onder andere via paus Gregorius de Grote (eind 6e eeuw) de komende eeuwen zou voortleven. In het kort kwam het er op neer dat de duivel zijn bestaan heel anders begon. Hij was door God geschapen als leider van de engelen. God had hem een vrije wil

gegeven, die uiteindelijk ten grondslag lag aan zijn val. Toen hij uit trots verkoos om aan God gelijk te worden, verbande deze hem met zijn volgelingen uit de hemel.

Deze gebeurtenissen hadden plaats aan het begin van de wereld, nog voor de mens geschapen werd. In zijn nieuwe, lagere positie werd de duivel afgunstig op God; hieruit kwam de afgunst op de mensheid voort. Dit deed de Boze ertoe besluiten Adam en Eva te verleiden. Uiteindelijk was hij echter machteloos geworden door Christus' komst op aarde. God stond de duivel nog altijd toe om op beperkte schaal te opereren onder de mensheid, om de slechte mensen te straffen en om de goede op de proef te stellen. Deze diabolische machinaties, in bijbelse en na-bijbelse tijden, vormden een rijke bron voor afbeeldingen.

Hildesheim, Duitsland, maart 1995

In een bedrijvig provinciestedje in de buurt van Hannover kom ik met een groepje vrienden op 'kunstbedevaart'. Hier bevinden zich in de (na de Tweede Wereldoorlog herbouwde) Dom kunstschaten van wereldformaat, ons nagelaten uit de tijd van de Ottoonse keizers. Bisschop Bernward, die hier rond het jaar 1000 de scepter zwaaide, was een invloedrijk man op vele fronten. Als leider van een belangrijk diocees en als raadgever van de jonge keizer Otto verenigde hij kerkelijke en wereldlijke macht in zijn persoon. Hij gaf opdracht tot de bouw van de Michaëlskerk en liet daarvoor twee monumentale deuren in brons gieten. Diezelfde deuren doen nu met de mooie kant naar binnen dienst in de Dom. Bijna vijf meter hoog, is elk van de deuren uit één stuk (!) gegoten. Per deur zijn er onder elkaar acht afbeeldingen te zien. Elk daarvan boeit door de levendigheid van de figuren, die in gedeeltelijk reliëf uit het oppervlak van het brons steken.

Op de linkerdeur wordt van boven naar beneden het begin van het Oude Testament van de schepping van Adam tot en met de moord op Abel door Kaïn weergegeven. Op de rechterdeur begint de weergave van scènes uit het Nieuwe Testament onderaan met de annunciatie, om bovenaan te eindigen met de 'Noli me tangere'-scene waarin Christus verwijst naar zijn hemelvaart. Zeer kort samengevat is het de bedoeling om met deze afbeeldingen duidelijk te maken dat de aardse gebeurtenissen steeds ellendiger worden maar dat Christus uiteindelijk weer uitzicht biedt op herstel van de band met het hogere.

Ook in dit 'programma' heeft de Duivel een plek. In de deur over het Oude Testament zien we hem als een hondachtig draakje aan de voeten van Eva, die samen met Adam door God uit het paradijs verdreven wordt (afb. 2). Tot en met de tiende eeuw wordt de slang uit Genesis 3, die Eva verleidde, als echte slang in een boom weergegeven. Op deze deur uit ongeveer 1015 zien we echter een ander type 'slang' opduiken, een kleine draak met opengesperde (vuurspuwende) muil, schubben, een slangestaart en vleugels.

Afb. 2. Hildesheim, Blasiusdom, detail van de linker bronzen deur, 1015. Straf na de zondeval van Adam en Eva.

Van andere situaties waarin de Duivel wordt afgebeeld is dit draakje komen overwaaien. Met name bij de Christus Majestas zien we vaak aan de voeten van de zegevierende Christus vertrapte demonische figuren. Dit is dan een interpretatie van psalm 91 (90), 13, die in de Vulgaatversie gewag maakt van 'de adder en de basilisk, de leeuw en de draak', die vernietigd en vertreden zullen worden. Op een ivoren boekband uit de negende eeuw (Ada-school) zien we als centrale voorstelling Christus die de vier genoemde dieren 'met voeten treedt' (afb. 3). Twee van de monstertjes vertonen duidelijke overeenkomst met het draakduiveltje op de Hildesheimer deur. Van een dergelijke voorstelling moet de bronsgieter zijn inspiraties hebben opgedaan.

Van de vier dieren onder Christus' voeten is de basilisk bekend geworden via het geschrift 'Physiologus' (tweede eeuw). Het is een fabeldier, half haan half slang, dat met één blik kan doden. De leeuw staat symbool voor de woestijn, een plaats waar het zou krioelen van de demonen. De draak vindt zijn oorsprong in alle denkbare bronnen: Babylonische en oudtestamentische, klassieke en 'heidense'. Samen met de slang wordt hij van oudsher geassocieerd met dat wat zich onder de aarde en in de wateren bevindt.

Afb. 3. Boekband van een evangelium, Ada-school, begin 9e eeuw. Christus overwint vier monsters (Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 176).

Adventstijd, ieder jaar opnieuw

Het is bovengenoemde 'oerslang' die mij altijd voor ogen staat bij het zingen van de Magnificat-antifoon van de 8e december, het feest van de Onbevleete Ontvangenis. 'Hodie egressa est virgo de radice Jesse: hodie sine ulla peccati labe concepta est Maria; hodie contrita est ab ea caput serpentis antiqui, alleluia. Iedere volgende keer op het woord 'hodie' (vandaag, nu) wordt er een groter interval gezongen, waardoor er een schitterende opbouw te horen is naar de laatste regel: vandaag is door haar (Maria) het hoofd van de Oude Slang verbrijzeld! En dat je tevreden kan zijn over zo'n overwinning, dat is ook overduidelijk bij het volgende duivelsgeval.

Oostelijke Pyreneeën, augustus 1993

Door een nauw dal met af en toe een prachtig vergezicht nader ik de Priorij van Serrabona (= goede aarde). In de afgelegen, droge vallei hebben monniken vanaf 1082 een gebouwencomplex neergezet dat zo goed mogelijk is aangepast aan de omstandigheden. Ieder vlak stukje is benut op een manier die zoveel mogelijk bescherming biedt tegen wind ('s winters) en zon ('s zomers). In de lange ruimte van de kerk is aan de westzijde een merkwaardige balkonachtige verhoging aangebracht die een mooi brekend effect heeft in de verder lege ruimte. Dit balkon wordt ondersteund door zuiltjes met versierde kapitelen in roze marmer dat hier in de buurt gewonnen is.

Ook hier is het op één van de kapitelen raak wat betreft duivelsvoorstellingen. Met een voldaan, lachend gezicht staat St. Michaël boven de overwonnen draak, zijn wapen nog in de bek van het monster (afb. 4). In het Boek der Openbaringen hoofdstuk 12 wordt beschreven hoe St. Michaël tijdens een oorlog in de hemel de draak verslaat, die ook oude slang, duivel en satan wordt genoemd.

Enkele dagen later lees ik een boek van de antropoloog Harner. Tijdens langdurige verblijven bij Zuid-Amerikaanse indianen leerde hij hun technieken om in andere bewustzijnstoestanden te geraken. Harners beschrijvingen van zijn allereerste 'belevenissen' in die 'altered state of mind' zijn hier en daar bijna letterlijk identiek aan Openbaringen 12. Zelf komt hij hier pas naderhand achter, hij had het verhaal van St. Michaël nog nooit gelezen.

Niet voor niets komt het motief van de draak en de slang in alle oude culturen terug, het refereert aan de allerdiepste angsten en driften van alle mensen uit alle tijden. Of deze dieren en de Duivel als 'reëel' of 'fantasie' worden gezien, verschilt per stadium waarin een samenleving verkeert en van individu tot individu. In de vroege middeleeuwen (en in het volksgeloof nog vele eeuwen daarna) wordt de Boze gezien als een buiten de mens bestaand wezen, misschien niet direct zichtbaar met mensenogen maar zeker tastbaar in Gods grotere werkelijkheid. Ziekten (zowel

Afb. 4. Oostelijke Pyreneeën, kerk van de Priorij van Serrabona, kapiteel van de tribune, 2e kwart 12e eeuw. St. Michaël aan de hemelpoort.

lichamelijk als 'psychisch') worden veroorzaakt doordat de Duivel zich in het lichaam genesteld heeft; via een duivelsuitdrijving kan dit verholpen worden. De gevallen waarbij Christus hierdoor mensen geneest, staan model voor vele afbeeldingen.

Bij het verhaal van de bezetene(n) in het land der Geraséne(n) wordt de duivel vanuit een of twee mensen in een kudde zwijnen gestuurd, die zich vervolgens in het water stort (Marcus 5, Lucas 8, Mattheüs 8). Het moment waarop de Duivel de mens verlaat als een vliegend wezentje, wordt onder andere verbeeld op een ivoor uit Milaan (eind 10e eeuw, afb. 5). Christus domineert door de plaats die hij inneemt en door zijn gebiedende gebaar. Zelfs de zwijnen lijken in adoratie naar hem op te kijken. Het hele plaatje is niet groter dan 12 bij 13 cm. Stel u de precisie voor om de vierkantjes van de achtergrond regelmatig uit te snijden en om het duiveltje zo gedetailleerd weer te geven!

Afb. 5. Ivoren reliëf, Milaan, 3e kwart 10e eeuw. Christus geneest een bezetene (Darmstadt, Hessisches Landesmuseum, Kg. 52: 101).

Om de mogelijke herkomst van de slanke vorm van het duiveltje te achterhalen maken we een uitstapje naar Plato. De invloed die zijn filosofie op het middeleeuwse christelijke wereldbeeld had (via de neo-platonisten) is zeer groot. In zijn cosmologie is er sprake van een luchtlaag net boven de aarde. Hierin huizen

daemones, goede of slechte wezentjes die een tussenfunctie tussen mensen en goden vervullen. Ze zijn nachtblauw tot zwart als de lucht waarin ze verkeren en rank van gestalte. In het hierboven genoemde ivoor uit Milaan vertoont de Duivel door zijn rankheid verwantschap met een Griekse daemon. Zo is een Grieks gegeven verweven geraakt in de middeleeuwse cultuur, waarbij de christelijke demonen niet meer in de lucht huizen (hoewel ze nog altijd in een windvlaag gevoeld kunnen worden) maar in de hel. Daarover straks meer. Eerst nog wonderbaarlijke genezing.

Utrecht, augustus 1984

Tijdens het Oude Muziek Festival worden enkele van de Cantigas de Santa Maria van de Castiliaanse koning Alfonso el Sabio (13e eeuw) scenisch uitgevoerd. Van de cantigas (wonderverhalen en lofzangen) zijn miniaturen, teksten en muziek bewaard gebleven, die een goede basis vormen voor deze produktie. Het verhaal van de pelgrim die overvallen wordt door duivels spreekt zeer tot de verbeelding (afb. 6). Op de miniatuur zien we twee zwarte en een lichtere demoon trekken aan een onschuldige pelgrim. Ze vertonen alle kenmerken van de Grote Plaaggeest: staart, vleermuisvleugels, vogelklauwen of zwemvliezen, hoorntjes, rechtopstaand haar, een rechtop lopende gestalte met beharing. Hun monsterlijke uiterlijk representeert hun innerlijke slechtheid. Soms werd het gezicht van de duivel uitgewist. Het is niet altijd duidelijk hoe dat komt; vaak werd een duivelsafbeelding meteen beschadigd om niet door een perfect plaatje het kwade aan te trekken.

Op het onderste afgebeelde detail van de miniatuur verlaten de belangrijk in afmeting geslonken duiveltjes de arme pelgrim weer, nadat een monnik voor hem gebeden heeft tot Maria. Opvallend zijn de donkere bolletjes die de mond van de pelgrim tegelijk met de demonen verlaten. Hier is een parallel te trekken met beschrijvingen uit antropologische bronnen. Bij het genezen van zieken door gebedsgenezers, medicijnmannen en sjamanen wordt ervan uitgegaan dat de ziekte in het lichaam is gekomen doordat een boze geest of de Duivel zich daarin genesteld heeft. Wanneer er door gebed of met andere niet-materiële middelen genezing optreedt, toont de genezer vaak een steentje, een worm, een veertje of iets dergelijks. Het gaat daarbij gedeeltelijk om het verrassingseffect voor zieke en toeschouwers van het 'uit het lichaam getrokken' voorwerp. Essentieel is echter de slechts met geestelijke ogen waarneembare geest in het voorwerpje, die op deze manier uit het lichaam verwijderd is.

Volgens ditzelfde principe brengt de monnik via gebed aan Maria de pelgrim ertoe om bruine brokken uit te braken. Ze vormen het tastbaar bewijs voor het feit dat er 'vreemden' in zijn lichaam huisden, die nu verjaagd worden door de wondermacht van Maria. Zowel de duivels als de wondermacht (oorzaak van de kwaal en remedie daarvoor) zijn onzichtbaar voor mensenogen. De genezing vormt

Afb. 6. Cantigas de Santa Maria, *Como Santa Maria livrou un ome de cinco diaboos que o querian levar et matar*, 2e helft 13e eeuw (Madrid, Bibliotheek van het Escorial, Ms. E2); 2 details.

echter in dit verhaal het bewijs voor het bestaan van die grotere, overkoepelende werkelijkheid van God, waarvan onze wereld slechts een uitstulping is. In die niet direct zichtbare werkelijkheid bevindt zich ook de woonplaats van de Straffer der zondaren, de hel.

Utrecht, januari 1990

In het Catharijneconvent bezoek ik de tentoonstelling 'Middeleeuwse Miniaturen uit de Noordelijke Nederlanden'. Wat een heldere kleuren! Wat een diversiteit aan randversieringen, met blad- en bloemmotieven, dieren, duiveltjes, enz. En wat een plastisch weergegeven entree van de hel in het getijdenboek van Catharina van Kleef (afb. 7).

Rond 1440 werd dit manuscript vervaardigd als gebedenboek voor de adellijke dame van Kleef. Aan de ene kant past het in de traditie van getijdenboeken, aan de andere kant is het volstrekt anders dan alle andere door een originele verwerking van de oude thema's. De toegang tot de hel werd al eeuwen uitgebeeld als een bolle, allesverslindende muil maar hier zien we er drie in elkaar: één boven de helleburcht uit en twee in elkaar als eigenlijke toegangspoort. Het kleurcontrast tussen de verschillende muilen vergroot het dramatische effect van dat wat er in het diepe gat gebeurt. In de binnenste muil worden zondaars gepijnigd in een ketel, nadat ze op een grote kruiwagen zijn aangevoerd door duiveltjes. Deze laatsten fladderen en springen rond in verschillende vormen; midden onder de muil zien we bijvoorbeeld het 'Hildesheimer' draakje weer terug.

In de ondermarge houdt een leeuwachtige duivel banderollen in zijn bek met daarop de zeven hoofdzonden: accidia (sic), invidia, gula, ira, avaritia, superbia, luxuria (luiheid, afgunst, vraatzucht, gramschap, gierigheid, hoogmoed en onkuisheid). De boodschap is duidelijk: als je één van die zonden begaat loopt het niet goed met je af...

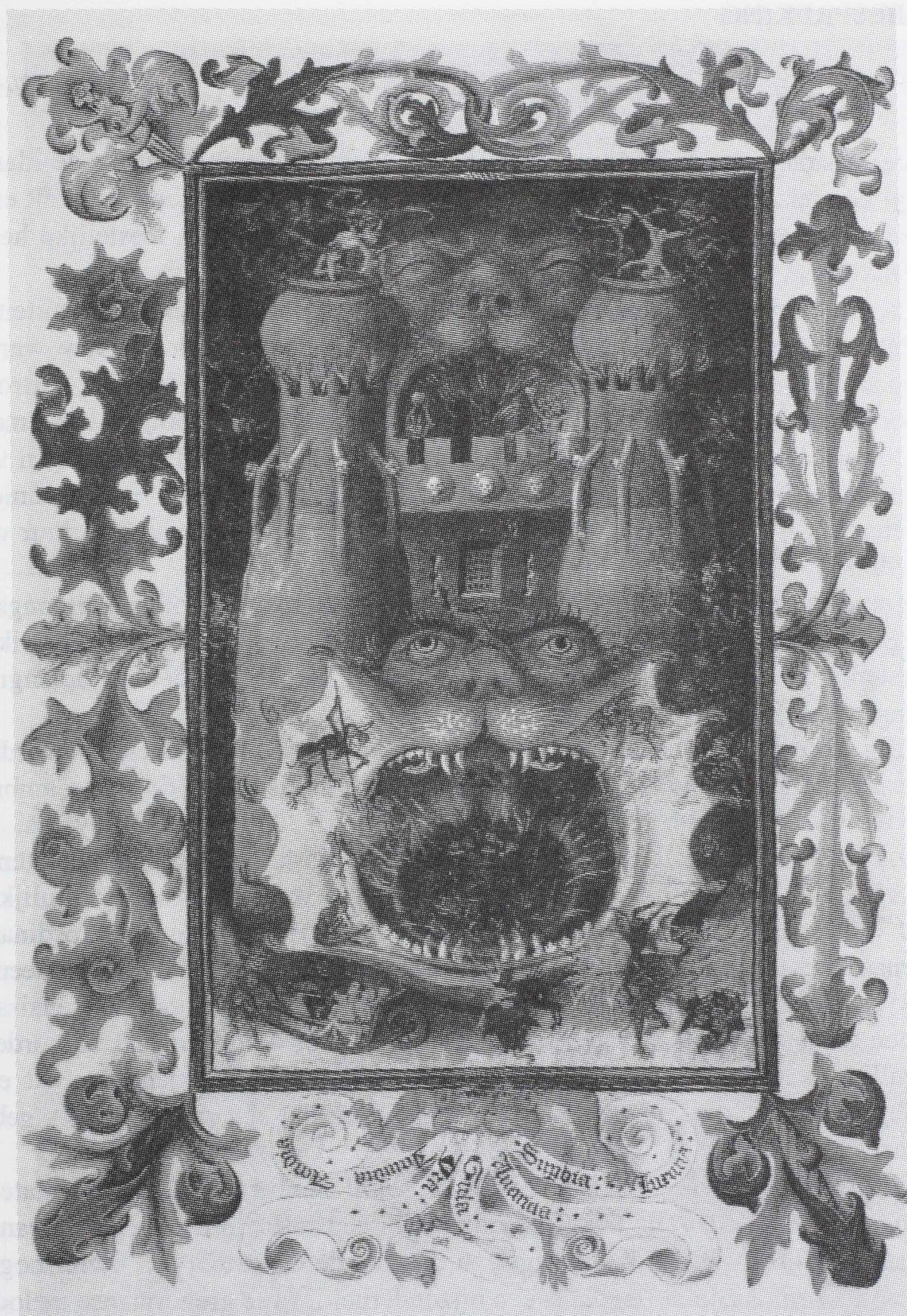
Wanneer u volgende keer oog in oog staat met een duivelsafbeelding, of u zingt een antifoön over de Boze, kruip dan eens (voorzover mogelijk!) in de huid van een middeleeuwer. U zult onder de indruk zijn van de zeggingskracht van hem die begon als engel maar die diep viel. ■

LITERATUUR

J.B. Russell, *Lucifer. The Devil in the Middle Ages*. Ithaca and London, 1984.

G. Rooijackers, L. Dresen-Koenders, M. Geerdes, red., *Duivelsbeelden. Een cultuurhistorische speurtocht door de Lage Landen*. Baarn, 1994.

M. Harner, *The way of the Shaman*. San Francisco, 1980.

Afb. 7. Getijdenboek van Katharina van Kleef, Meester van Katharina van Kleef, rond 1440. Bij de gebeden voor het dodenofficie: entree van de hel (New York, The Pierpont Morgan Library, Ms. 945, fol. 168v).

Op de feestdag van de aartsengel Michael, 29 september worden in de klassieke liturgische teksten alle engelen bij de viering betrokken. Wierook kringelt er naar boven en verzen uit lofpsalmen roepen er de sfeer op van een feestelijke hemelse samenkomst.

Het is een wonder, hoeveel liturgische muziek van de allerhoogste kwaliteit er is ontstaan in een paar eeuwen, toen de gotische kathedralen nog nieuw waren en alleen zangers en dichters componist waren. Overal klonk weliswaar het vertrouwde gregoriaans, maar in kathedrale en vorstelijke kapellen werkten zeer mobiele kapelmeesters en zangers die, afkomstig uit het hele Bourgondische rijk en vooral uit de Zuidelijke Nederlanden, over heel Europa uitzwermden en op die manier een universele stijl schiepen van de polyfonie, monumentaal als de architectuur van de kathedralen.

Het gregoriaans heeft daarbij dikwijls alleen de functie van melodisch uitgangspunt. Het gebruik van een gregoriaanse melodie als cantus firmus gaf ingewikkelde meerstemmigheid een vertrouwde basis want de zangers kenden de belangrijkste gezangen van buiten.

Op een recent verschenen cd van het ensemble Gilles Binchois wordt een reconstructie gepresenteerd van een complete mis zoals die in de stad Cambrai op deze feestdag kan hebben geklonken in de tijd van Guillaume Dufay (ca. 1400-1470). Het is een instructieve cd voor wie wil horen hoe de vroege meerstemmigheid zich op basis van het aloude gregoriaans ontwikkelt. De waarschijnlijk rond 1460 ontstane *Missa Ecce Ancilla Domini* van Dufay vormt het ordinarium. Daarnaast bevat de cd als proprium een reeks anonieme motetten die eveneens aan Dufay, een van de grondleggers van de polyfone schrijfwijze van de Renaissance, worden toegeschreven. Het geheel klinkt op de cd in de liturgische volgorde. Als aanvulling staan er een epistel- en een evangelielezing op, genomen uit een in Cambrai (ook bekend als Kamerijk, nu gelegen in Noord-Frankrijk) gebruikt missaal.

In de vierstemmige *Missa Ecce Ancilla Domini* hebben, zoals in alle late miscomposities van Dufay, de tenor en contratenor een zelfde omvang, de omvang van de bassus is grofweg een kwint lager en die van de discantus een kwint hoger. Als cantus firmus zijn er, en dat is een bijzonderheid, twee gregoriaanse melodieën, beide Maria-antifonen: *Ecce Ancilla Domini* en *Beata es Maria*. De eerste klinkt in de tenor doorgaans in de eerste helft van elk deel, de tweede aan het slot, terwijl aan het slot van het Credo de eerste melodie weer opduikt. De overige drie

De aartsengel Michaël verplettert de draak (Avranches, Ms. 76, fol. 1 v; midden 11e eeuw).

stemmen ontlenden geen materiaal aan de tenor, maar zijn wel in hoge mate op elkaar betrokken. Een belangrijke plaats geeft Dufay aan tweestemmige passages, die fraai contrasteren met de vierstemmigheid.

Vanaf de twaalfde eeuw, de dagen van Magister Leoninus, werden er afzonderlijke meerstemmige propriumgezangen gecomponeerd. Complete cycli van propriumgezangen zijn er vóór Dufay niet of nauwelijks geschreven. Nadien schiepen Heinrich Isaac en William Byrd hele reeksen propriumgezangen.

Het proprium dat het ensemble Gilles Binchois met de *Missa Ecce Ancilla Domini* afwisselt is de cyclus *De Angelis*. Deze werd in 1947 door Laurence Feininger uitgegeven. Een suggestie van Alejandro Enrique Planchart ondersteunde recentelijk Feiningers toeschrijving aan Dufay. Het proprium ter ere van de Heilige Geest, waarbij voor Dufays auteurschap meer bewijsmateriaal voorhanden is, heeft een aantal gedeelten gemeen met dat van de engelen. De engelencyclus zou deel uitmaken van de serie missen voor de Orde van het Gulden Vlies die de Bourgondische hertog Philips de Goede voor de Sainte Chapelle in Dijon bestelde. En bovendien gaat het om schitterende muziek die wel door een grote meester als Dufay geschreven móet zijn. En al zou Dufay niet de auteur zijn, dan heeft hij deze in Cambrai misschien wel gekend of zelfs meegezongen. In de periode dat hij in deze stad verbleef, werden er veel propriumzettingen gekopieerd, en het zou verwonderlijk zijn als daarbij geen composities van Dufay zouden zijn, per slot van rekening ook toen al bekend als één van de grootste componisten.

Musicologisch speurwerk als dit doet de prestaties van Sherlock Holmes bijna verbleken maar wordt pas waardevol door het klinkende resultaat ervan. Dat de ordinariumberen van de *Missa Ecce Ancilla Domini* en het proprium van de engelen een fraaie eenheid vormen, is te horen op de cd. De uitvoering staat op een hoog niveau. Het ensemble Gilles Binchois, bij deze gelegenheid bestaande uit 9 zangers onder leiding van oprichter Dominique Vellard, brengt met zijn sobere aanpak deze oude muziek op overtuigende wijze tot leven. Met fraaie stemmen wordt er heel zuiver gezongen. De opname, gemaakt in de Abdijkerk van Vaucelles, klinkt helaas ietwat prozaïsch: aan de sfeer van een kerk en de versmelting van de verschillende stemmen besteedde het opnameteam te weinig aandacht.

Het booklet dat de cd begeleidt bevat niet alleen een toelichting van de hand van David Fallows (waarvan ik voor het bovenstaande een dankbaar gebruik maakte) in Frans, Engels en Duits, maar ook de teksten van het gezongene. Opvallend is de uitvoering van de cantus firmus op tekst, zodat in de ordinariumberen regelmatig twee teksten gelijktijdig tot klinken komen. De propriumgezangen hebben de cantus firmus in de bovenstem. Veelal gaat het om niet veel meer dan een soort geharmoniseerd gregoriaans- en daarbij moeten we ons een lijzig soort gregoriaans

voorstellen dat de ritmische differentiatie van eerdere en latere uitvoeringspraktijken ten enen male mist. Voor een niet-ingewijde is het mogelijk, met het Liber Usualis of een Graduale Romanum in de hand te volgen hoe de componist met de cantus firmus omspringt: de introitus *Benedicite Dominum*, het graduale *Benedicite Dominum*, het offertorium *Stetit angelus* en de communio *Benedicite omnes angeli* laten zich vrijwel noot voor noot met de uitvoering van de meerstemmige muziek meelesen. De cd is in de vakhandel verkrijgbaar. Merk en nummer: Virgin Veritas 7243 5 45050 2 7. ■

HOOR, DOCHTER, AANSCHOUW EN NEIG UW OOR

Katrijn Kuypers

Diligimus Musas, een ensemble gevormd door twee broers, zingt gregoriaans repertoire. Dit voorjaar bracht zij een programma rond de maagden/martelaressen Agnes en Agaath. Een interview door Katrijn Kuypers met Gerrie Cornelissen.

Hoe kwam Diligimus Musas tot stand?

Peter en ik zingen al heel lang samen. Wij werden als kind al heel vroeg door mijn vader meegenomen naar het Sacramentskoor in Breda. We hadden een mateloze bewondering voor wanneer het herenkoor gregoriaans zong. Dan kwam er een ander geluid uit die mannen, zachter, plechtiger. Later wilde ik wat anders gaan zingen, ander repertoire, polyfonie, iets wat meer van mij als zanger vraagt dan te worden opgenomen in de grote massa. Zo ontstond het kwartet Miniato met Peter en twee vrienden van ons. We zongen zonder dirigent, iedereen had wel iets in te brengen. Eigenlijk was het proces van de ontdekking van een compositie leuker dan de uiteindelijke uitvoering op een concert. Toen we met het kwartet stopten hebben Peter en ik als afscheid de introitus *Puer natus* gezongen. Het stond voor ons vast dat we met ons tweeën verder wilden gaan. Dat gregoriaans dat was iets waar we allebei goede herinneringen aan hadden. Het voelde heel goed om nu weer eens niet een eigen stem in het geheel te hebben maar om samen een goede klankkleur op te bouwen. We zijn allebei "fan" van Hildegardis. Zij werd erg geïnspireerd door de maagd-martelaressen zoals o.a. Ursula, Agnes, Agaath en Lucia. Dat maakte ons nieuwsgierig naar deze vrouwen en zo ontstond onze speurtocht. Het materiaal dat we vonden was enorm, we hebben een keuze gemaakt uit zowel de ambrosiaanse als de romeinse rite, waarbij we ons vooral concentreerden op teksten uit psalm 44. We wilden graag gesproken tekst ter afwisseling van de gezongen muziek en daarvoor zochten we een

religieuze van de orde van Agnieten. Dat bleek echter geen haalbare kaart. In Watou had ik echter kennis gemaakt met Jannie van Dieren van de Utrechtse Vrouwen Schola. Ons idee sprak haar aan en toen zijn we samen verder gegaan met de ontwikkeling van het programma.

Wat is jullie opvatting over de uitvoering van Gregoriaans?

Het gregoriaans zingen we vanuit een ouderwets katholiek gevoel vermengd met onze kennis van de polyfonie. In het begin zongen we het heel plechtig, zoals we dat gewend waren van bij het Sacramentskoor maar na enige tijd kregen we de behoefte om er toch meer expressie in te leggen. Uiteindelijk moet er een synthese zijn tussen gewijd en expressief zingen, het gaat tenslotte om de tekst, maar aan de muziek moet je horen waar de tekst over gaat. Gregoriaanse muziek is nu erg populair maar het gaat de meeste luisteraars toch vaak alleen om de buitenkant van de muziek, dat is een van de redenen dat wij er er gesproken tekst bij wilden hebben, op die manier benadruk je de essentie. Verder willen we ons op de hoogte blijven houden van de nieuwste theorieën over de uitvoeringspraktijk van het gregoriaans zoals o.a. het gebruik van neumen. De neumen zijn een hulpmiddel bij het interpreteren van de muziek en niet andersom. Ik denk dat het het beste is wanneer je je laat leiden door de liefde voor de muziek en te volgen wat er met je gebeurt. Op 2 september wordt het programma herhaald in de Agnietenkapel in Utrecht om 13.00 uur. ■

Hartker Antiphonarium (Sankt Gallen 390-391, ontstaan ca. 1000): Verrijzenisminiatuur (detail).

MEDEDELINGEN

RECTIFICATIE

Van de drukkerij kwam een aantal exemplaren van de vorige aflevering (mei 1995) van dit Tijdschrift met blanco pagina's: 69 t/m 72. Bent u in het bezit van zo'n onvolledig exemplaar, wilt u zich dan bij het secretariaat melden? (tel. 013-331094)

BELANGRIJKE BIJENKOMSTEN

De zangersdag van de Stichting A.C.G. wordt gehouden op zaterdag 11 november in de omgeving van Utrecht. Het veelbelovende thema luidt: *Stemgebruik in het gregoriaans*. Het spreekt vanzelf dat het een dag van praktisch bezig zijn zal worden, waarvoor de zangpedagoge Lia Ligthart is uitgenodigd. Zij zal in samenwerking met Marie-Louise Egbers de dag verzorgen.

Dagindeling:

09.30 ontvangst met koffie
10.00 werksessie 1
11.15 werksessie 2
----- lunchpauze
13.30 werksessie 3
14.15 werksessie 4
15.30 afsluitende bijeenkomst

Kosten deelname:

Voor abonnees op het Tijdschrift voor Gregoriaans f 15,50. Voor niet-abonnees f 18,--. Het werkmateriaal, de koffie, de thee tijdens de pauzes, alsmede een kop soep tijdens de lunch, zijn hierbij inbegrepen. U hoeft dus enkel uw eigen lunchpakket mee te brengen. Aanmelding vòòr 1 oktober. Inlichtingen: M. Lambriex (013-331094) en M-L. Egbers (076-221458).

Opgave: Secretariaat A.C.G., Torenhoekstraat 14, 5056 AN Berkel-Enschot, telefoon 013-331094.

Gregoriaanse Academie van de Stichting A.C.G.
Het academiejaar 1995-1996 ziet er als volgt uit:

- Op 23 oktober 1995 zal Dr. Alfons Kurris een inleiding houden over de Codex Angelica 123. Het probleem van de 'articulatie' zal hierbij aandacht krijgen.

- Op 29 januari 1996 staat het antifonale van de Walburgiskerk te Zutphen centraal. Via dit handschrift wordt aandacht besteed aan het Paasofficie. De inleiders zijn Lida Dekkers en Marie-Louise Egbers.

- Op 13 mei 1996 zal Chris Hakkennes ingaan op het probleem van de liquescenten en de uitspraak van het Latijn. Dit gebeurt in de morgensessie. In de middagsessie spreekt Dr. Anton Vernooy over 'De aanleiding/reden van de eerste notaties en de onderlinge verschillen en relaties in de verschillende gebieden van Europa'.

GREGORIAANS TE BELUISTEREN

Diligimus Musas zal op 2 september om 13.00 uur in de Agnietenkapel te Utrecht een concert verzorgen met als titel *Maagden en Martelaresen*.

De Schola Cantorum van het Ward Instituut o.l.v. Louis Krekelberg verzorgt op 24 september om 10.00 uur de Eucharistieviering in de St. Jozefkerk te Venlo.

Op zondag 5 november 1995 zal het **Studiekoor Gregoriaans** o.l.v. Martin Polspoel in de basiliek van Hulst het officie van Willibrordzondag zingen (met uitzondering van de Metten); het geheel is volgens de gerestitueerde versie van Fred Schneyderberg. Ook de Hoogmis zal worden gezongen in dezelfde basiliek. Tevens zal op die dag om 14.00 uur een lezing worden gehouden over historie en leven van de H. Willibrord. De plaats van de lezing wordt nader bepaald.

Op 25 november 1995 wordt het Requiem van Fauré uitgevoerd door het **Gezelschap Papageno**, afgewisseld met Gregoriaanse gezangen uit de uitvaartliturgie door de **Schola Cantorum Karolus Magnus** m.m.v. Berry van Berkum (orgel). De aanvang is om 20.00 uur.

Op zondag 26 november 1995 organiseert het **Utrechts Studenten Gregoriaans Koor (USGK)** o.l.v. Jan Boogaarts in opdracht van de Universiteit en in samenwerking met verscheidene andere instellingen in Utrecht een Willibrorddag.

De **Utrechtse Vrouwen Schola** o.l.v. Marie-Louise Egbers is op de volgende data te beluisteren:

- 1 oktober: Jerusalemconcert, Trouwkerkje te Etten-Leur om 15.30 uur.
- 29 oktober: Eucharistieviering van Allerheiligen, Kathedraal te Utrecht om 17.30 uur.
- 3 november: Allerheiligenconcert i.s.m. Monteverdi Kamerkoor o.l.v. Wilco Brouwers, Pieterskerk te Utrecht om 20.15 uur.
- 3 december: Adventsvespers, Aloysiuskerk te Utrecht om 17.00 uur.
- 9 december: Adventsvespers + concert te Middelburg om 16.00 uur.

K.R.O.-omroepparochie Lelystad: TV Nederland 1 om 10.30 uur. Eucharistieviering met gregoriaanse gezangen op zondag 1 oktober o.l.v. Riet Merckx.

BERICHTEN VAN ANDEREN

- In september 1995 start de **Gregoriusvereniging** in Boxtel en Breda een cursus gregoriaans:

14 lessen van 2 uur. Docent is Ike de Loos. Inlichtingen: 013-363936; 076-655750; 073-125488.

- Zaterdag 14 oktober is de **jaarlijkse studiedag te Vaals** georganiseerd door de Stichting Musica Gregoriana (04752-5801). Het onderwerp zal worden: *Gezangen in de Kersttijd*. Zoals gewoonlijk zal de studiedag beginnen met de Terts en de Hoogmis in de abdij van Mamelis, waarna koffie in 'Baneheide'. Verder wordt er veel gezongen onder leiding van een tweetal dirigenten. We besluiten met de Vespers in de abdij. Reserveert u alvast 14 oktober 1995!

- De **Internationale orgelweek** te Brussel vindt dit jaar plaats van 22 t/m 29 oktober (tel. 02-5325080).

- Vanaf begin januari 1996 organiseert de SNK een **specialisatie-opleiding gregoriaans** te Utrecht. Cursusleider: Marie-Louise Egbers. Inlichtingen: 030-313174.

- De zesde editie van het **Internationaal Gregoriaans Festival van Watou** vindt plaats van donderdag 8 mei 1997 t/m zondag 11 mei 1997.

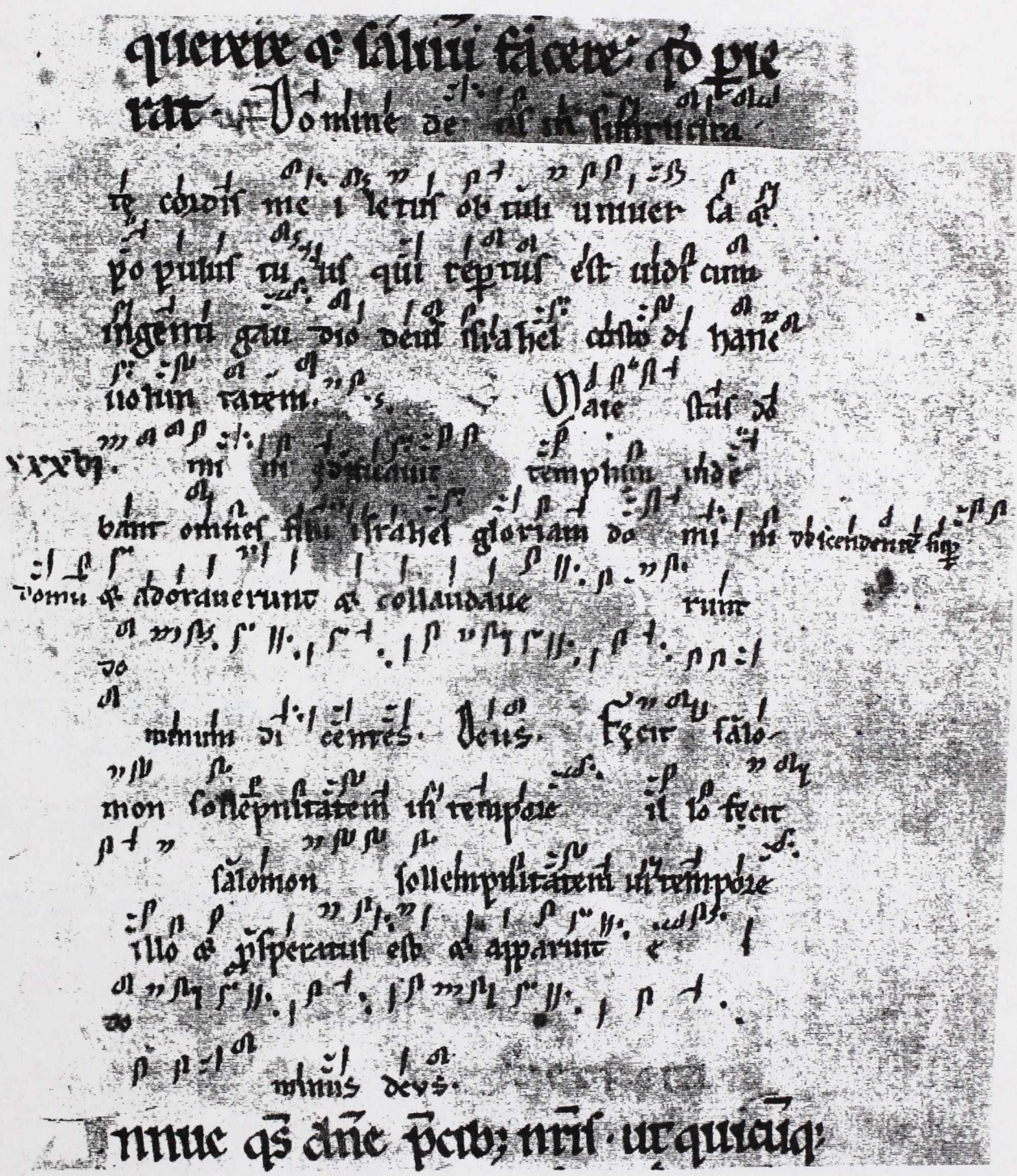
- Het **Ward Centrum Nederland** organiseert het komende seizoen verschillende cursussen gregoriaans. Informatie: 04920-45757.

Dr. A. Kurris is wederom als Nederlands vertegenwoordiger gekozen in het **bestuur van de AISCGRE**. Deze keuze van verschillende bestuursleden vond plaats aan het einde van het gregoriaans congres in juni van dit jaar te Wenen. ■

LITURGIE

KERKELIJKE KALENDER (september, oktober en november 1995)

zondag 3 september:	Tweeëntwintigste zondag door het jaar
vrijdag 8 september:	Feest van Maria Geboorte
zondag 10 september:	Drieëntwintigste zondag door het jaar
donderdag 14 september:	Feest van Kruisverheffing
zondag 17 september:	Vierentwintigste zondag door het jaar
donderdag 21 september:	Feest van de H. Apostel en Evangelist Matteüs
zondag 24 september:	Vijfentwintigste zondag door het jaar
vrijdag 29 september:	Feest van de HH. Aartsengelen Michaël, Gabriël en Rafaël
zondag 1 oktober:	Zesentwintigste zondag door het jaar
zondag 8 oktober:	Zevenentwintigste zondag door het jaar
zondag 15 oktober:	Achtentwintigste zondag door het jaar
woensdag 18 oktober:	Feest van de H. Evangelist Lucas
zondag 22 oktober:	Negenentwintigste zondag door het jaar
zaterdag 28 oktober:	Feest van de HH. Apostelen Simon en Judas
zondag 29 oktober:	Dertigste zondag door het jaar
woensdag 1 november:	Hoogfeest van Allerheiligen
donderdag 2 november:	Gedachtenis van alle overleden gelovigen - Allerzielen
zondag 5 november:	Eenendertigste zondag door het jaar
maandag 6 november:	Feest van alle HH. Verkondigers van het geloof in onze streken
dinsdag 7 november:	Hoogfeest van de H. bisschop Willibrord, verkon- diger van ons geloof, patroon van de Nederlandse Kerkprovincie
donderdag 9 november:	Feest van de Kerkwijding van de basiliek van Sint Jan van Lateranen
zondag 12 november:	Tweeëndertigste zondag door het jaar
zondag 19 november:	Drieëndertigste zondag door het jaar
zondag 26 november:	Hoogfeest van Christus, Koning van het heelal
donderdag 30 november:	Feest van de H. Apostel Andreas ■

Afb. 1: Missale fragment, Nederland, 2e helft 12e eeuw, met gezangen voor Kerkwijding (o.a. off. *Domine Deus in simplicitate*). Particulier bezit, Haarlem.

INHOUD

Van de redactie	85
In paradisum deducant te angeli. Engelen in de theologie <i>Martin Hoondert</i>	86
Engelen in de eucharistische liturgie <i>Henri Vesseur O.S.B.</i>	96
Laus Angelorum magna <i>Henk Rijkers</i>	105
Het geval van de gevallen engel. De duivel in de Middeleeuwen <i>Elzemarieke Veldhuyzen van Zanten</i>	112
CD-bespreking <i>Wico Clements</i>	124
Hoor, dochter, aanschouw en neig uw oor <i>Katrijn Kuypers</i>	128
Mededelingen	130
Liturgische kalender	132

 Stichling
mici Canlus Gregoriani